

Η ΑΡΧΗ ΜΙΑΣ ΣΚΛΗΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ: Η ΕΛΛΑΔΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΞΙΟΝΑ

Οι τρεις κυρίαρχοι

Η νικημένη από τις στρατιές του Άξιονα Ελλάδα είχε μόνο στρατηγικά πλεονεκτήματα να προσφέρει στους κατακτητές της. Χώρα φτωχή, αγροτική, με ανεπαρκείς υποδομές ακόμα και στους ειρηνικούς καιρούς, δεν παρουσίαζε κανένα ειδικό οικονομικό ή παραγωγικό ενδιαφέρον για τη Νέα Ευρώπη που ο Άξιονας δημιουργούσε. Με αυτά τα δεδομένα διαμοιράστηκε η κληρονομιά της χώρας. Οι Γερμανοί ως ουσιαστικοί νικητές του πολέμου αυτού, φρόντισαν να κρατήσουν για τον εαυτό τους τις πιο ενδιαφέρουσες στρατηγικά περιοχές και να θέσουν υπό τον οικονομικό τους έλεγχο τις πλέον χρήσιμες παραγωγικές μονάδες: τα εργοστάσια τσιμέντου, μερικά μηχανουργεία κλπ. Τα υπόλοιπα τα άφησαν στους Ιταλούς. Οι τελευταίοι, διψασμένοι για πρώτες ύλες, θεώρησαν εξαιρετικά «ευμενή» την πρώτη παραχώρηση που τους έκαναν οι σύμμαχοί τους, την άδεια δηλαδή να περισυλλέξουν τα παλιοσίδηρα που είχαν αφήσει πίσω τους οι μάχες στο ελληνικό έδαφος, για να τα χρησιμοποιήσουν ως πρώτη ύλη στην δοκιμαζόμενη σιδηρουργία τους. Οι Βούλγαροι ήσαν εξαιρετικά ευτυχείς με την υλική επιβράβευση της στάσης τους, των διευκολύνσεων δηλαδή που προσέφεραν στον γερμανικό στρατό. Απέκτησαν την πολυπόθητη έξοδο στο Αιγαίο –αποκαθιστώντας εν μέρει τα σύνορα του 1914– και απέκτησαν τον πρώτο λόγο στα ελληνικά καπνά, προϊόν πολύτιμο σε πολεμικές περιόδους.

Κατά τα άλλα η χώρα μοιράστηκε σε ζώνες στρατιωτικής κατοχής υπό την ευθύνη των στρατευμάτων της κάθε χώρας. Οι Γερμανοί εξασφάλισαν για τον εαυτό τους τον στρατηγικά σημαντικό διάδρομο του Αξιού με το λιμάνι και την πόλη της Θεσσαλονίκης, τη συνοριακή ζώνη του Έβρου, τη Χίο, τη Λήμνο, τη Λέσβο, τη Σκύρο, το λιμάνι του Πειραιά και τις προσβάσεις σε αυτό, τις ακτές και τα νησιά του Σαρωνικού, τη Μήλο, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα στον δρόμο προς την Κρήτη και το μεγαλύτερο μέρος

Η Ελλάδα διέθετε μόνο στρατηγικά πλεονεκτήματα για

του νησιού αυτού, αφήνοντας μόνο τον νομό Λασιθίου στους Ιταλούς. Λίγο περισσότερο από το 70% της ελληνικής επικράτειας πέρασε στην ευθύνη των Ιταλών, στους οποίους και αναγνωριζόταν πάντοτε το «δικαίωμα προτίμησης» στη ρύθμιση των υποθέσεων της κατεχόμενης Ελλάδας.

Ήταν ένα άχαρο και πονηρό δώρο. Ουσιαστικά η Ιταλία ανέλαβε να διαχειριστεί τα ποικίλα ελληνικά προβλήματα και αδιέξοδα –και σημαντικό μέρος των βαλκανικών αντίστοιχων– τη στιγμή που οι σύμμαχοί της θα κατακτούσαν και θα διένειμαν τα πλούσια λάφυρα της Ρωσίας. Επρόκειτο για μία καταστροφική προοπτική. Το ιταλικό ναυτικό αδυνατούσε να κρατήσει ανοικτούς τους ζωτικούς θαλάσσιους δρόμους προς τη βόρεια Αφρική και φυσικά ήταν αδύνατο να εξυπηρετήσει επισιτιστικές και συγκοινωνιακές ανάγκες της Ελλάδας και να μεταφέρει τα απαραίτητα στα λιμάνια της. Εξάλλου η πικρία των ιθυνόντων του φασισμού ενίσχυε την αδιαφορία τους. Η Γερμανία ουσιαστικά απαγόρευσε τις βιαστικές κινήσεις αλλαγής συνόρων ακόμα και εκείνες που θα είχαν ορατό προπαγανδιστικό αποτέλεσμα στην Ιταλία, όπως για παράδειγμα την προσάρτηση της Σάμου και των νησιών του Ιονίου.

Τό άλλοθι για τη γερμανική αδιαφορία και την ιταλική απραξία ήταν η παρουσία μιας ελληνικής κυβέρνησης στην Αθήνα στην οποία μπορούσαν να χρεωθούν τα αδιέξοδα που προκάλεσε από τις πρώτες κιόλας ημέρες το νέο καθεστώς. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα ανάπηρο κυβερνητικό σχήμα πλαισιωμένο από αυστηρούς παραστάτες στους οποίους συνεχώς έπρεπε να αναφέρεται. Ο Γερμανός πρέσβης στην Ελλάδα, αναβαθμισμένος σε πληρεξούσιο της Γερμανίας, Γκύντερ Άλτεμπουργκ και ο αντίστοιχος πληρεξούσιος της Ιταλίας Γκιζι, ασκούσαν ουσιαστικό έλεγχο επί των πραγμάτων που τους ενδιέφεραν ξεχνώντας πολλές φορές να ενημερώσουν την «επίσημη κυβέρνηση της χώρας» για τις πράξεις και τις αποφάσεις τους. Σε τελευταία ανάλυση εκείνοι που τους ενδιέφερε ήταν το τι θα πάρουν και όχι το τι θα δώσουν. Από την πρώτη στιγμή, παρ' όλα τα πιεστικά προβλήματα που καθημερινά ανέκυπταν, η κυβέρνηση της Αθήνας επωμίστηκε την υποχρέωση να καταβάλει τα τεράστια «έξοδα Κατοχής» για τη χρηματοδότηση των στρατευμάτων που βρίσκονταν στη χώρα και να προωθεί το νομικό πλαίσιο που θα εξυπηρετούσε τόσο τη μεταφορά στον έλεγχο του Άξονα των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας ή να διευκολύνει τα μεγάλα δημόσια έργα στρατιωτικού ενδιαφέροντος (αεροδρόμια, στρατόπεδα, δρόμοι κλπ.) για τα οποία

Οι πληρεξούσιοι της Γερμανίας και της Ιταλίας στην Ελλάδα,

αποφάσισε η στρατιωτική διοίκηση – η γερμανική ειδικά. Ελάχιστος χρόνος και ελάχιστα μέσα περίσσευαν για την εξυπηρέτηση των αναγκών του ελληνικού λαού. Το ενδιαφέρον γι’ αυτόν είχε εμφανώς ατονήσει.

Το πολιτικό κενό και η γερμανική σπουδή

Ο Γεώργιος Β΄ μαζί με τα μέλη της κυβέρνησης που μόλις είχε διορίσει και αρκετά στελέχη του καθεστώτος και αξιωματούχους του κρατικού μηχανισμού και του Παλατιού, αναχώρησαν από την Αθήνα για την Κρήτη στις 24 και 25 Απριλίου 1941. Ο διορισμός εξάλλου ως πρωθυπουργού του καταγόμενου από το νησί αυτό, Εμμανουήλ Τσουδερού, μάλλον είχε σχέση με την προοπτική μετεγκατάστασης εκεί. Πίσω τους άφηναν ένα ασαφές πολιτικό σκηνικό, πάνω στο οποίο οι κατακτητές μπορούσαν, κατά τη βούλησή τους, να εγγράψουν τις δικές τους επιλογές.

Πραγματικά οι τελευταίοι, οι Γερμανοί δηλαδή, καθώς οι Ιταλοί προσπαθούσαν ακόμα χωρίς επιτυχία να καρπωθούν οφέλη από μία νίκη που δεν τους ανήκε, βιάζονταν να καλύψουν το κυβερνητικό κενό που δημιουργήθηκε. Τόσο ο γερμανικός στρατός όσο και η γερμανική κυβέρνηση δεν επιθυμούσαν να εμπλακούν στην Ελλάδα –μία χώρα στην οποία, παρά τις πρόσφατες εξελίξεις, έβλεπαν να ανήκει στην ιταλική σφαίρα επιρροής– περισσότερο απ’ ό,τι ήταν αναγκαίο για την εξασφάλιση των στρατιωτικών τους θέσεων καθώς και ορισμένων οικονομικών συμφερόντων που σχετιζόνταν με μερικά «στρατηγικά» μεταλλεύματα που υπήρχαν στη χώρα. Σε αντίθεση όμως με ό,τι συνέβαινε με τους Ιταλούς, η ναζιστική Γερμανία έχαιρε κάποιας εκτίμησης και υποστήριξης στην Ελλάδα. Στα πλαίσια της 4ης Αυγούστου ή των οργανώσεων της Ακροδεξιάς υπήρχε μία μικρή αλλά δραστήρια κίνηση Ελλήνων Ναζί. Οι εμπορικές και πνευματικές σχέσεις με την προπολεμική Γερμανία καθώς και οι αρχαιολογικές δραστηριότητες της τελευταίας που εξιδανίκευαν τον αρχαίο ελληνικό κόσμο είχαν επηρεάσει επίσης αρκετούς. Η εικόνα της υποδοχής των γερμανικών στρατευμάτων από γνωστούς καθηγητές του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης στις 9 Απριλίου 1941 ήταν ενδεικτική για το πνεύμα ορισμένων από τους ταγούς του έθνους.

Παρ’ όλα αυτά οι Γερμανοί δεν αναζήτησαν στους φίλους και τους πιστούς τους τα μέλη της κυβέρνησης συνεργασίας που επείγονταν να εγκαταστήσουν. Θα έλεγε κανείς ότι επέλεξαν τους πρώτους που βρήκαν μπροστά τους και αυτοί δεν ήσαν άλλοι από τους

στρατηγούς που υπέγραψαν τη συνθηκολόγηση του ελληνικού στρατού της Αλβανίας. Η κίνηση δεν ήταν αφελής πολιτικά. Οι στρατηγοί είχαν δύο σημαντικά για τους Γερμανούς προσόντα. Πρώτον, ήταν διοικητές ενός στρατού που είχε νικήσει και ταπεινώσει τους Ιταλούς και ως εκ τούτου θα ήταν απίθανο να αποκαταστήσουν ποτέ ειλικρινείς θερμές σχέσεις με τους τελευταίους. Ήταν σαφές ακόμα ότι προσήλθαν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων με την προσδοκία να αναγνωρίσουν την ήττα από τους Γερμανούς αφήνοντας τους Ιταλούς στην άβολη θέση του νικημένου. Το δεύτερο προσόν τους ήταν ότι για να αναλάβουν την πρωτοβουλία και την ευθύνη της συνθηκολόγησης, οι ίδιοι στρατηγοί ήρθαν σε ρήξη με το Παλάτι, δηλαδή με τους Βρετανούς και τους εξαρτημένους από αυτούς πολιτικούς που τους ακολούθησαν στην εξορία. Η τομή δηλαδή που ανέδειξε αυτούς τους κύκλους ήταν στα μέτρα των Γερμανών, τόσο στον πόλεμό τους με τους Βρετανούς όσο και στις ισορροπίες που διαμορφώνονταν στα πλαίσια του Άξονα. Πραγματικά, οι Γερμανοί, αφού κατέλαβαν την Αθήνα στις 27 Απριλίου, ξεκίνησαν αμέσως τις διαδικασίες για σχηματισμό νέας ελληνικής κυβέρνησης. Η τελευταία σχηματίστηκε και ορκίστηκε στις 30 Απριλίου, τρεις μόλις ημέρες αργότερα. Πρωθυπουργός ορίστηκε ο αντιστράτηγος Γεώργιος Τσολάκογλου, πρώην διοικητής του Τμήματος Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας, της μεγαλύτερης δηλαδή μονάδας του στρατού της Αλβανίας, ο οποίος και πήρε κυρίως την πρωτοβουλία της συνθηκολόγησης. Υπουργός Εσωτερικών έγινε ο αντιστράτηγος Δεμέστιχας, πρώην διοικητής του Α΄ Σώματος Στρατού. Το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης ανέλαβε ο υποστράτηγος Γ. Μπάκος, πρώην διοικητής του Β΄ Σώματος Στρατού ενώ ο υποστράτηγος Κατσιμήτρος ανέλαβε το Υπουργείο Εργασίας και Γεωργίας. Ο Κατσιμήτρος, στην αρχή του πολέμου της Αλβανίας, είχε διακριθεί ως διοικητής της 8ης μεραρχίας που προάσπιζε το μέτωπο της Ηπείρου, θέση που διατήρησε και στη συνέχεια. Ο υποστράτηγος Μάρκου ανέλαβε το κρίσιμο Υπουργείο Ασφαλείας, ο υποστράτηγος Μουτούσης το Υπουργείο Συγκοινωνιών, Σιδηροδρόμων και Τ.Τ., ο πλοίαρχος Παπαδόπουλος το Υπουργείο Ναυτιλίας. Ως συμπλήρωμα στην κυβέρνηση αυτή που έμοιαζε περισσότερο με Γενικό Επιτελείο, ανέλαβαν υπουργεία μερικοί μη στρατιωτικοί. Ο Αντώνιος Λιβιεράτος το Δικαιοσύνης και Αγορανομίας, ο Νικόλαος Λούβαρης, κοσμητορας της θεολογικής Σχολής, το Παιδείας, ο γερμανόφιλος Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, καθηγητής γυναικολόγος, το Υγιεινής και Κοινωνικής Πρόνοιας, και ο Π. Χατζημιχάλης το Υπουργείο Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας.

Στις 27 Απριλίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν

Λίγο αργότερα, περίπου ως εκπρόσωπος των ιταλικών συμφερόντων, προστέθηκε στην κυβέρνηση ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης, αρχικά υπουργός Οικονομικών και έναν χρόνο μετά υπερυπουργός (Επισιτισμού, Εργασίας, Γεωργίας κλπ.). Πολλοί αξιωματικοί πλαισίωσαν το νέο κυβερνητικό σχήμα σε διοικητικές θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Την ιδιαίτερα κρίσιμη θέση του επικεφαλής των ελληνικών σωμάτων ασφαλείας –που αποτελούσαν πλέον τη μοναδική ένοπλη δύναμη υπό τις κυβερνητικές εντολές– ανέλαβε ο υποστράτηγος Π. Σπηλιωτόπουλος.

Από τον παλιό ελληνικό στρατό διατηρήθηκε μόνο το Τάγμα των Ευζώνων της ανακτορικής φρουράς που είχε –και έχει έως σήμερα– το στρατόπεδό του στη γωνία του Εθνικού Κήπου. Η διατήρηση αυτής της στρατιωτικής μονάδας είχε φυσικά καθαρά συμβολικό χαρακτήρα αλλά και, κατά κάποιον τρόπο, συντηρούσε θεσμικά την ύπαρξη ελληνικού στρατού και ως εκ τούτου της ελληνικής κρατικής υπόστασης και εξουσίας. Για τον λόγο αυτό οι Ιταλοί ήταν αντίθετοι στη διατήρησή του. Αξίζει να σημειωθεί ότι το τάγμα αυτό αποτέλεσε αργότερα, επί κυβέρνησης Ράλλη, τον πυρήνα, τη βάση, πάνω στην οποία στηρίχθηκε η ανάπτυξη των ταγμάτων ασφαλείας. Για τον λόγο αυτό τα τελευταία πήραν την μορφή και τον τίτλο των Ευζώνων.

Τον ίδιο καιρό, στις αρχές της Κατοχής, σε αντιστάθμισμα των ιταλικών αντιρρήσεων ως προς τη διατήρηση ενόπλων δυνάμεων από τη νεοσύστατη κυβέρνηση της Αθήνας, ενισχύθηκε η χωροφυλακή η οποία μάλιστα, μερικούς μήνες αργότερα, απέκτησε μονάδες περίπου στρατιωτικής διάρθρωσης, τις *Εκατονταρχίες*, στην προσπάθειά της να επιβληθεί στην ταραγμένη ύπαιθρο.

Η αντίδραση του αρχιεπισκόπου Χρύσανθου

Στη διαδικασία της ορκωμοσίας της νέας κυβέρνησης σημειώθηκε μία απρόσμενη εμπλοκή. Ο αρχιεπίσκοπος της Αθήνας, Χρύσανθος, ο παλιός μητροπολίτης Τραπεζούντας, αρνήθηκε να ορκιστεί μία κυβέρνηση η οποία όφειλε τη δημιουργία της στην υποδούλωση της χώρας και πήρε ουσιαστικές αποστάσεις από οποιαδήποτε νομιμοποίηση του καθεστώτος της Κατοχής. Η άρνηση αυτή προκάλεσε μία σχετική δυσπραγία η οποία όμως ξεπεράστηκε γρήγορα με την αντικατάσταση του Χρύσανθου από τον μεγάλο του αντίπαλο στην εκκλησιαστική ιεραρχία, τον Δαμασκηνό. Ο τελευταίος, το πλέον πολιτικό πρόσωπο ανάμεσα στους ιεράρχες, επρόκειτο να διαδραματίσει

Μετά την παράδοση της χώρας στα γερμανικά στρατεύματα

κεντρικό ρόλο στη διάρκεια της Κατοχής και να ανέβει έως και το ανώτατο αξίωμα του αντιβασιλέα στη διάρκεια των γεγονότων του Δεκεμβρίου του 1944. Μία άλλη δευτερεύουσα εμπλοκή ήταν η απειλή παραίτησης των μη στρατιωτικών υπουργών σε περίπτωση ιταλικής κατοχής, απειλή που υλοποίησε μόνο ο Λούβαρης. Οι στρατηγοί της Αλβανίας, παρά τις διακρούξεις τους, παρέμειναν προσκολλημένοι στις γερμανικές επιθυμίες και στην εξουσία.

Τα «εθνικά» ζητήματα

Δύο ζητήματα απασχόλησαν την κυβέρνηση Τσολάκογλου στους πρώτους μήνες της Κατοχής. Το πρώτο από αυτά ήταν το ζήτημα της ρύθμισης της αγοράς ειδών πρώτης ανάγκης και η αποφυγή της επισιτιστικής κρίσης. Για λόγους που αναλύονται αναλυτικότερα αλλού οι κυβερνητικές δυνατότητες στον τομέα αυτό υπήρξαν περιορισμένες και τα αποτελέσματα πενιχρά. Το δεύτερο, στο οποίο επικέντρωσε ο Τσολάκογλου τη δραστηριότητά του επιδιώκοντας παράλληλα να δικαιολογήσει την αδυναμία του στο πρώτο, ήταν η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας.

Στο πεδίο αυτό υπήρχαν δύο ειδών απειλές· η πρώτη αφορούσε στις ιταλικές προθέσεις που απέβλεπαν όχι μόνο στη σταδιακή προσάρτηση στην Ιταλία περιοχών ολόκληρων όπως τα νησιά του Ιονίου ή η Σάμος, αλλά και στην έμμεση προσάρτηση περιοχών, είτε διαμέσου της «Μεγάλης Αλβανίας» – η οποία Αλβανία θυμίζουμε ανήκε στο ιταλικό στέμμα από την εποχή της στρατιωτικής της κατάληψης στις 7 Απριλίου 1939– είτε διαμέσου της δημιουργίας αυτόνομων περιοχών με πρόσχημα αληθινές ή φανταστικές μειονότητες της χώρας. Η έντονη ανακίνηση του βλάχικου ζητήματος, λόγου χάρη, από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής, ήταν μέρος αυτής της πολιτικής. Η δεύτερη, ήταν η βουλγαρική φιλοδοξία να αποκαταστήσει όχι μόνο την έξοδο στο Αιγαίο, πάγιο αίτημα της βουλγαρικής πολιτικής, αλλά και τη διεκδίκηση ρόλου σε ευρύτερες περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας. Η βουλγαρική ζώνη κατοχής που αρχικά περιλάμβανε τη θράκη και μικρό τμήμα της Ανατολικής Μακεδονίας, αποτελούσε εφελτήριο για ευρύτερες επιδιώξεις. Η εκστρατεία αφελληνισμού αυτής της ζώνης πήρε αμέσως μεγάλες διαστάσεις.

Στη θέση του γενικού διοικητή Μακεδονίας τοποθετήθηκε ένας ακόμα σημαντικός αξιωματικός του στρατού της Αλβανίας, ο συνταγματάρχης Αθανάσιος Χρυσόχοου,

Ο αντιστράτηγος Γεώργιος Τσολάκογλου, πρωθυπουργός της

Ήδη από τους πρώτους μήνες της Κατοχής έγιναν εμφανείς οι

πρώην αρχηγός του επιτελείου του Τμήματος Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας, ενώ σε όλες τις ευαίσθητες νομαρχίες τοποθετήθηκαν δυναμικά πρόσωπα. Το ζήτημα του αν διασφάλισε σε τίποτα η δραστηριότητα αυτή την εδαφική ακεραιότητα της χώρας θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μεγάλης συζήτησης. Στα σοβαρά αυτά ζητήματα η ουσιαστική εξουσία ανήκε στις δυνάμεις κατοχής και για την ακρίβεια η μορφή και τα σύντορά της υπό τον ζυγό του Άξονα Ελλάδας εξαρτιόνταν άμεσα από τις σχέσεις μεταξύ των μελών του πρώτου. Η αντίθεση του Γερμανού επιτετραμμένου στη χώρα, του πανίσχυρου Άλτεμπουργκ, προς τις ιταλικές φιλοδοξίες που κινδύνευαν να δημιουργήσουν εστίες αναταραχής στα Βαλκάνια ήταν ίσως πιο σημαντικός παράγοντας απ' ό,τι οι όποιες προσπάθειες της κυβέρνησης Τσολάκογλου. Παρ' όλα αυτά, η πολυδιαφημιζόμενη κυβερνητική προσπάθεια για την ακεραιότητα της χώρας, αποτέλεσε, ελλείψει άλλου πιο ουσιαστικού επιχειρήματος, το άλλοθι του δωσιλογισμού και της συνεργασίας με τον Άξονα. Παρατηρήθηκε δηλαδή το παράξενο πολιτικά και ιδεολογικά φαινόμενο να προσφέρεται συνεργασία και διευκόλυνση στους κατακτητές της πατρίδας στο όνομα ακριβώς του πατριωτισμού. Οπωσδήποτε υπήρχαν ενδείξεις πολιτικής οχιζοφρένειας στη στάση αυτή.

Η Θεσμική «νομιμοποίηση»: Η ελληνική πολιτεία

Η νομιμότητα της κυβέρνησης συνεργασίας ήταν ένα ζήτημα που απασχόλησε τόσο τους συγχρόνους όσο και τους μεταγενέστερους. Στη λογική της εγκαθίδρυσής της δέσποζε το επιχείρημα του κενού εξουσίας. Η προηγούμενη κυβέρνηση δηλαδή, εκείνη που είχε διορίσει ο ανώτατος άρχων, ο Γεώργιος, διέφυγε στο εξωτερικό μαζί με τον τελευταίο, αφήνοντας πίσω της ένα πλήρες κυβερνητικό και θεσμικό κενό. Το κενό αυτό μπορούσε «νόμιμα» να καταληφθεί από ανθρώπους που, ως αρχηγό του στρατού σε μία εμπόλεμη χώρα, είχαν οπωσδήποτε αυξημένη ευθύνη. Η εντολή και στήριξη των *de facto* ισχυρών της χώρας, των κατακτητών της δηλαδή, κρινόταν επιπρόσθετο θεμέλιο για την ισχύ της νέας εξουσίας. Η απουσία ανώτατου άρχοντα και εκπροσώπων του έθνους –εκλεγμένων ή μη– ξεπεράστηκε «νομικά» με την ανακήρυξη της «ελληνικής πολιτείας», ενός μορφώματος όπου το υπουργικό συμβούλιο μπορούσε να νομοθετεί και να ασκεί εκτελεστικά καθήκοντα ταυτόχρονα. Και δεν ήταν λίγοι οι νόμοι και τα διατάγματα που εκδόθηκαν στα τρισήμισι χρόνια της Κατοχής. Μερικά μάλιστα από αυτά

-ο περίφημος νόμος για την αφισκοκόλληση αποτελεί το πιο γνωστό και γραφικό παράδειγμα- διατηρήθηκαν σχεδόν έως τις μέρες μας, οδηγώντας πολίτες στα δικαστήρια πολλά χρόνια μετά την πτώση και την καταδίκη του δωσιλογισμού. Η ακύρωση δε άλλων αποφάσεων της κατοχικής εξουσίας αποδείχθηκε αδύνατη στη συνέχεια. Οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις, για παράδειγμα, που προηγήθηκαν της κατασκευής των μεγαλύτερων έργων της κατοχικής περιόδου, δεν ήταν δυνατό να ανακληθούν ή να θεωρηθούν αυθαίρετες και μη γενόμενες. Πάνω σε τέτοιες μορφής απαλλοτριώσεις -ολόκληρο χωριό, το Ελληνικό, βρέθηκε μέσα σε αυτές- κατασκευάστηκε το αεροδρόμιο του Ελληνικού, έργο της Κατοχής στο μεγαλύτερο μέρος του, που εξυπηρέτησε την πρωτεύουσα μέχρι τα τελευταία χρόνια. Αυτό ήταν ένα μόνο από τα έργα της περιόδου.

Όσον αφορά την ευρύτερη αποδοχή της κυβέρνησης Τσολάκογλου, συνήθως λαμβάνουμε ως πάγιο δεδομένο την ανυποληψία στην οποία περιήλθε μετά την τρομερή επισιτιστική κρίση του χειμώνα 1941-1942. Στις πρώτες εβδομάδες της Κατοχής τα πράγματα δεν φαίνονταν με τον ίδιο τρόπο. Η νεοσχηματισθείσα κυβέρνηση κατακλύστηκε από «συγχαρητήρια τηλεγραφήματα» από κάθε πλευρά, από πνευματικούς, θρησκευτικούς και οικονομικούς ταγούς της χώρας. Πολλά από αυτά είχαν ισχυρή δόση ειλικρίνειας. Με βασικό επιχείρημα ότι η χώρα δεν μπορούσε να μείνει χωρίς κυβέρνηση στις δύσκολες εκείνες ώρες, ο Τσολάκογλου επιδίωξε να αποκτήσει, αν όχι την ανοικτή στήριξη και τη συμμετοχή, τουλάχιστον την ανοχή ή την «ευμενή ουδετερότητα» του παλαιού πολιτικού κόσμου.

Δηλώνοντας προς όλες τις κατευθύνσεις ότι το παλαιό φαύλο καθεστώς της βασιλικής δικτατορίας είχε παρέλθει, ο στρατηγός-πρωθυπουργός έκανε ανοίγματα προς τους παλαιούς πολιτικούς. Υστερα από πολλές προσωπικές επαφές και κάποιες πιο επίσημες συσκέψεις, όπως αυτή στις 7 Μαΐου, με εκπροσώπους των παλαιών κομμάτων -Λαϊκών και Φιλελεύθερων- ο Τσολάκογλου εξασφάλισε τη σιωπηλή έστω συναίνεσή τους, απέφυγε δηλαδή κάθε εκδήλωση ανοικτής αντιπαράθεσης με την κυβέρνησή του. Πάντως το κύριο χαρακτηριστικό της στάσης των παλαιών πολιτικών ήταν η αναμονή και η απραξία πριν εκδηλωθούν οριστικά οι δυνατότητες και οι προοπτικές της νέας κατάστασης. Η μάχη της Κρήτης, τα πρώτα αντίποινα των κατακτητών και η έκδηλη κυβερνητική αδυναμία στα εσωτερικά ζητήματα κατέστησαν τους πολιτικούς περισσότερο προσεκτικούς.

Το αεροδρόμιο του Ελληνικού, που εξυπηρέτησε την Αθήνα

Το βασικό επιχείρημα του στρατηγού-πρωθυπουργού

Οικονομικές και πολιτικές διαμάχες

Η εσωτερική λειτουργία της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης κάθε άλλο παρά ήπια και ομαλή ήταν. Στο εσωτερικό της εκδηλώνονταν οι πολιτικές αλλά και οικονομικές αντιθέσεις μεταξύ των δύο εταιρών του Άξονα, των Γερμανών και των Ιταλών καθώς και, προοδευτικά, των επιχειρηματιών και εργολάβων που συνέδεαν τα συμφέροντά τους με τη μία ή την άλλη πλευρά. Οι συγκρούσεις ήταν σκληρές καθώς τα συμφέροντα ήταν μεγάλα. Οι οικονομικές δραστηριότητες που εκπορεύονταν από την παρουσία στη χώρα πολλών δεκάδων χιλιάδων ξένων στρατιωτών –τροφοδοσία, προμήθειες, εγκαταστάσεις κλπ.– συμπληρώθηκαν από το ξεκίνημα σειράς σημαντικών έργων στρατιωτικού ή πολιτικού χαρακτήρα που, σε μεγάλο βαθμό χρηματοδοτούσε η ελληνική κυβέρνηση και εκτελούσαν Έλληνες εργολάβοι ή υπεργολάβοι. Τη μερίδα του λέοντος σε αυτά είχαν οι Γερμανοί, ενώ η ιταλική αγωνία για τον εξοβελισμό τους από την οικονομική εκμετάλλευση μιας χώρας στην οποία ασκούσαν την «πρωτοκαθεδρία» εκφραζόταν με την επιθετικότητα του «ανθρώπου τους στην κυβέρνηση», του Γκοτζαμάνη.

Οι εσωτερικές τριβές και η αποτυχία επίλυσης του επισιτιστικού οδήγησαν γρήγορα την κυβέρνηση Τσολάκογλου σε πλήρη ανυποληψία. Οι εντολές της, τα διατάγματα και οι νόμοι της εφαρμόζονταν ολοένα και πιο δύσκολα παρά τη συνεχή στρατολόγηση νέων χωροφυλάκων και τη μαζική χρησιμοποίηση αξιωματικών σε διοικητικές θέσεις «για να προαχθεί το κυβερνητικό έργο». Η παραμονή της στην εξουσία για σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα οφειλόταν περισσότερο στην αδυναμία των κατακτητών να βρουν αντικαταστάτες των στρατηγών – με τρόπο ώστε να αποκατασταθεί το κυβερνητικό κύρος και να διατηρηθούν ταυτόχρονα οι ενδο-αξονικές ισορροπίες. Μόνο η προίους εξασθένιση της ιταλικής πλευράς στην πορεία του πολέμου επέτρεψε την αντικατάσταση της πρώτης αυτής κυβέρνησης με την αντίστοιχη του Λογοθετόπουλου στις 2 Δεκεμβρίου 1942. Η τελική όμως «σταθεροποίηση» του κυβερνητικού συστήματος συνεργασίας ήρθε μερικούς μήνες αργότερα, τον Απρίλιο του 1943 με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Ιωάννη Ράλλη.

Μία κυβέρνηση χωρίς χώρα και χωρίς λαό

Η πρώτη επίπτωση της ήττας και των εξελίξεων που ακολούθησαν την κατάληψη της

Η παρουσία στη χώρα δεκάδων χιλιάδων ξένων στρατιωτών

Ο βασιλιάς της Ελλάδας, Γεώργιος Β', σε επίσημη τελετή στον

χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα ήταν ένα «συνταγματικό», θεσμικό παράδοξο. Υπήρχε μία αντίφαση στο γεγονός ότι η χώρα –όπως ο βασιλιάς Γεώργιος και η τελευταία κυβέρνηση στην ελεύθερη Αθήνα είχε αποφασίσει– συνέχιζε τον πόλεμο στο πλευρό της Μεγάλης Βρετανίας, ενώ από την άλλη το έδαφος, οι πλουτοπαραγωγικές πηγές και το σύνολο των πολιτών της βρισκόνταν υπό τον έλεγχο του εχθρού. Ο τελευταίος, όπως είδαμε, δεν είχε ειδικά σχέδια για την Ελλάδα, δεν απέβλεπε δηλαδή στην κατάκτησή της, σύμφωνα με το γιουγκοσλαβικό πρότυπο, και δεν επιθυμούσε να κρατήσει για λογαριασμό του το σύνολο των διοικητικών και κυβερνητικών ευθυνών. Ως εκ τούτου, η αντίφαση οδήγησε, όπως ήταν φυσικό, σε δύο κυβερνητικά σχήματα, σε δύο κυβερνήσεις των οποίων οι δυνατότητες ήταν εκ των πραγμάτων περιορισμένη. Η πρώτη, εκείνη της εξορίας, ήταν κυβέρνηση χωρίς έδαφος και χωρίς λαό, στηριγμένη αποκλειστικά στη διπλωματική αναγνώριση από τη Μεγάλη Βρετανία και τα υπόλοιπα συμμαχικά κράτη. Οι χώροι επί των οποίων μπορούσε να ασκήσει την εξουσία της ήταν εξαιρετικά περιορισμένοι. Ο ελληνικός στρατός της Μέσης Ανατολής εξαρτιόταν πολύ περισσότερο από το βρετανικό στρατηγείο της Μέσης Ανατολής ή της Μεσογείου παρά από την ελληνική κυβέρνηση, το εμπορικό ναυτικό, με ελληνική ή μη σημαία, ακολουθούσε τους συμμαχικούς κανόνες στις θαλάσσιες μεταφορές ενώ οι κοινότητες των ξενιτεμένων Ελλήνων –το ισχυρό ελληνικό λόμπι των ΗΠΑ λόγου χάρη– αναφέρονταν πολύ περισσότερο στην κυβέρνηση της νέας τους πατρίδας παρά στην αντίστοιχη της παλιάς.

Στο Λονδίνο ή αργότερα στο Κάιρο, μέσα σε αυτήν την ιδιαίτερη κατάσταση όπου κυριαρχούσε η αβεβαιότητα και η απραξία, οι εσωτερικές διαμάχες ταλαιπώρησαν από την αρχή αυτό το κυβερνητικό σχήμα. Το γεγονός ότι αποτελούσε ουσιαστικό διάδοχο του δικτατορικού καθεστώτος της 4ης Αυγούστου και βάσιζε τη νομιμότητά του αποκλειστικά και μόνο στη βασιλική εντολή το καθιστούσε ιδιαίτερα ευάλωτο σε πιέσεις και γενικά αναξίπιστο στο εσωτερικό της χώρας. Ο απογαλακτισμός από πολλά χαρακτηριστικά της δικτατορίας και η απαλλαγή από πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαντικούς ρόλους σε αυτή αποδείχθηκε δύσκολη και επίπονη υπόθεση και απαίτησε προσπάθειες πολλών μηνών. Μόνο προς το τέλος της Κατοχής, καθώς πλησίαζε η απελευθέρωση, η κυβέρνηση του εξωτερικού άρχισε προοδευτικά να αποκαθιστά το κύρος της, καθώς πρόβαλε ως η πιθανότερη κυβερνητική λύση για την απελευθερωμένη από τον Άξονα Ελλάδα.

Μια κυβέρνηση χωρίς εξουσία

Το δεύτερο κυβερνητικό σχήμα που προέκυψε μέσα από τις τότε συνθήκες διέθετε έδαφος και λαό, ήταν όμως συζητήσιμο κατά πόσο διέθετε κύρος και εξουσία. Οι κατοχικοί στρατιωτικοί διοικητές, ο Ιταλός, ο Γερμανός, ο Βούλγαρος στη δική του ζώνη, είχαν σαφώς μεγαλύτερη εξουσία από τους κατά τόπους κυβερνητικούς εκπροσώπους της Αθήνας, τους διοικητές περιφερειών και τους νομάρχες. Επιπλέον, με σταθερά παρούσα την εναντίον τους κατηγορία για προδοσία και δωσιλογισμό, οι κατοχικές κυβερνήσεις βρίσκονταν υπό διαρκή πίεση και ένιωθαν την ανάγκη να αποδείξουν ότι η επισφαλής θέση τους οφειλόταν στην επιθυμία τους να βοηθήσουν τους δεινοπαθούντες πολίτες της χώρας αλλά και τα εθνικά συμφέροντα στη δύσκολη αυτή συγκυρία. Στον προπαγανδιστικό τους λόγο κατηγορούσαν την κυβέρνηση του βασιλιά ως κυβέρνηση «φυγάδων» που έφυγαν αδιαφορώντας για τον λαό τους, αφήνοντάς τον έρμαιο των διαθέσεων του κατακτητή. Αυτοί οι στρατηγικοί της Αλβανίας και οι στρατιώτες επέλεξαν, σύμφωνα με τη δική τους λογική, να παραμείνουν στη θέση τους και να συμβάλουν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής του λαού και στην προστασία των ορίων της ελληνικής επικράτειας. Πολύ γρήγορα οι διακηρύξεις αυτές άρχισαν να ακούγονται κούφιας και ανούσιες.

Οι δραματικοί μήνες της Κατοχής, οι στερήσεις, η πείνα, η βία των κατακτητών, ο απελληνισμός της θράκης και τα «αυτονομιστικά κινήματα» που δημιούργησαν οι Ιταλοί έδειξαν ότι ούτε ο ένας ούτε ο άλλος σκοπός μπορούσε να γίνει πιστευτός. Η κυβέρνηση της Αθήνας έδειξε γρήγορα αυτό που πραγματικά ήταν, ένας απλός εντολοδόχος τους συμφερόντων των κατακτητών του οποίου η μοναδική μέριμνα ήταν να μη δυσμενιστεί τους συμφερόντες του. Οι εσωτερικές διαμάχες στο κυβερνητικό σχήμα του Τσολάκογλου αντικατόπτριζαν μάλλον τις συγκρούσεις συμφερόντων στο επίπεδο των κατακτητών –την προβολή των γερμανικών ή των ιταλικών επιδιώξεων– και ελάχιστα έως καθόλου πραγματικά προβλήματα λειτουργικότητας ή τυχόν τύψεις για την οικτρή κατάσταση στην οποία περιέπεσε η χώρα. Κανείς κυβερνητικός ή διοικητικός παράγοντας δεν παραιτήθηκε στον καιρό της πείνας όπως άλλωστε δεν παραιτήθηκε τον καιρό της εξόντωσης των Εβραίων πολιτών της χώρας, τον καιρό των μαζικών εκτελέσεων, τον καιρό της πυρπόλησης των χωριών στην ύπαιθρο. Ένας ανυποψίαστος παρατηρη-

Η πραγματικότητα όσον αφορά την κυβέρνηση της Αθήνας δεν

Στιγμιότυπο από την παρέλαση των γερμανικών στρατευμάτων

τής θα μπορούσε να υποθέσει ότι αυτές οι διωσιλογικές κυβερνήσεις της κατεχόμενης από τον Άξονα Αθήνας ήταν ένα είδος γραμματείας των αξιωματούχων των κατοκικών δυνάμεων επιφορτισμένων απλώς με το να προωθούν τις επιθυμίες τους – μερικές δε φορές με τρόπο πιο φανατικό και από αυτόν που οι ίδιοι οι κατακτητές θα επιθυμούσαν. Για τον πολύ κόσμο η ύπαρξη δύο κυβερνήσεων που «εργάζονταν για το καλό του» δεν έγινε αντιληπτή ως προς το δεύτερό της σκέλος τουλάχιστον. Οι Έλληνες που πέθαιναν και υπέφεραν, στην πλειοψηφία τους, περιφρονούσαν στον ίδιο ίσως βαθμό την κυβέρνηση των «φυγάδων» και την αντίστοιχη των «προδοτών». Γι' αυτόν τον λόγο αργότερα το αντιστασιακό κίνημα ανέδειξε τρίτο κυβερνητικό σχήμα, εχθρικό προς τα δύο προηγούμενα. Αυτό όμως ήταν ένα μεταγενέστερο κεφάλαιο.

Η Κατοχή της πείνας και των στερήσεων (1941-1942)

Στις 3 Μαΐου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα, αφού καθάρισαν τις στολές και τα μηχανήματά τους από τη σκόνη των ελληνικών δρόμων, πραγματοποίησαν στην Αθήνα, μπροστά στο Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, την καθιερωμένη πλέον σε εκείνους τους καιρούς «παρέλαση της νίκης». Μία ακόμη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα κατακτήθηκε και προστέθηκε στην ήδη σημαντική συλλογή που το Ράιχ είχε δημιουργήσει. Παρά τη μεγαλοπρέπεια της τελετής, το γερμανικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα περιοριζόταν εκείνη την εποχή στο ελάχιστο. Η κατάκτηση της χώρας ήταν περισσότερο μία αμυντική κίνηση που διόρθωνε τη βιασύνη και την προχειρότητα των Ιταλών, απαγόρευε την παρουσία Βρετανών σε ευρωπαϊκό έδαφος και διασφάλιζε το Αιγαίο και τον δρόμο προς τα Δαρδανέλια και τη Ρωσία. Η κατάληψη της Κρήτης ολοκλήρωσε τη βαλκανική εκστρατεία και αμέσως μετά οι Γερμανοί ακολούθησαν διαδικασία απεμπλοκής από το ελληνικό ζήτημα. Εκείνο που τώρα τους απασχολούσε ήταν η αποφασιτική μάχη στα ανατολικά, η κατάκτηση της Σοβιετικής Ένωσης. Οι Ιταλοί, με τη μικρή συνδρομή των Βουλγάρων στον βορρά, θα αναλάμβαναν, μαζί με την εκ των ενόντων δημιουργημένη κυβέρνηση της Αθήνας, το Ελληνικό ζήτημα. Μέσα στον Ιούνιο, οι ανακατατάξεις αυτές ολοκληρώθηκαν και η περίοδος της Κατοχής ξεκίνησε για τους Έλληνες.

Οι πρώτες εντυπώσεις από τη νέα κατάσταση κάθε άλλο παρά ενθαρρυντικές ήταν. Η απορύθμιση του κρατικού μηχανισμού ήταν εμφανής από τις πρώτες κιόλας ημέρες. Δύο μεγάλα προβλήματα έπρεπε άμεσα να λυθούν για να επανέλθει με στοιχειώδη

Ο κόσμος της Κατοχής

Υποχρεωτική εργασία (αγαραεία)

Κρήτη, τη 17 Ιουνίου 1941

Βάσει της εξουσιοδοτήσεως ήν μοι παρέσχεν ο Φύρερ και Ανώτατος Αρχηγός του Στρατού, εντέλλομαι τα κάτωθι.

ΥΠΟΧΡΕΩΣΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1ον/ Όλος ο πληθυσμός ανεξαρτήτως επαγγέλματος ηλικίας και φύλου υποχρεούται κατά διαταγήν του Δημάρχου να προσφέρουν ΟΙΑΝΔΗΠΟΤΕ ΕΡΓΑΣΙΑΝ. Τούτο ισχύει ιδιαίτέρως δια την συγκέντρωσιν της συγκομιδής, δι' αεροδρόμια, δρόμους και παρομοίας εργασίας.

2ον/ Μέχρι νεωτέρας διαταγής τούτου ισχύει ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΑΣ ΚΥΡΙΑΚΑΣ και εκτός συνήθους ώρας εργασίας.

3ον/ Όλα τα μεταγωγικά μέσα (άλογα, όνοι) καθώς και άμαξα οφείλουν να τίθενται εις την διάθεσιν των Δημάρχων εις περίπτωσιν απαιτήσεως προς παροχήν εργασίας.

4ον/ Κάθε Κοινοτής οφείλει αμέσως να συστήσῃ υπό την οδηγίαν καταλλήλων προσώπων μίαν φάλαγγαν εργασίας δια την εκτέλεσιν επειγουσών εργασιών ούτως ώστε εντός 3 ωρών να είναι εις θέσιν να εργασθῇ.

Η δύναμις καθορίζεται αναλόγως του αριθμού των κατοίκων. Επί 100 κατοίκων αναλογούν 10 άνδρες και 5 έφεδροι.

5ον/ Εκείνος ο οποίος δεν ήθελε συμμορφωθῆ προς τας υποχρεώσεις τας εκπηγάζουσας εκ των ανωτέρω διαταγών θα τιμωρηθῆ λόγω αρνήσεως εργασίας ή λόγω σαμποτάζ με φυλάκισιν ή ειρκτίν και εις ιδιαίτερας σοβαράς περιπτώσεις με την ποινήν του θανάτου.

Ο Στρατιωτικός Διοικητής Κρήτης.

(Από το ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία Εθνικής Αντίστασης, Αθήνα, 1998, τ. ΣΤ', σ. 27).

Σύμφωνα με τις γερμανικές διαταγές, ήδη από τους πρώτους

έστω τρόπο η ζωή των ανθρώπων στην πριν από τον πόλεμο κατάσταση. Το πρώτο ήταν η ρύθμιση της αποστράτευσης, της επιστροφής και της ένταξης των στρατιωτών αλλά και των επαγγελματιών στρατιωτικών στα ειρηνικά τους καθήκοντα και το δεύτερο και σπουδαιότερο ήταν η ρύθμιση της λειτουργίας της αγοράς. Ήδη στο πρώτο από αυτά οι αδυναμίες παρουσιάστηκαν κραυγαλέες και άνοιξαν μακρόχρονες πληγές. Από αυτές οι πιο σημαντικές ήταν η αδυναμία προώθησης των στρατιωτών που κατάγονταν από νησιωτικές περιοχές –ιδιαιτέρα από την Κρήτη– στις πατρίδες τους. Μεταφορικά μέσα δεν υπήρχαν και από τα υπάρχοντα η κυβέρνηση Τσολάκογλου δεν μπόρεσε να αποσπάσει από τον κατακτητή τα αναγκαία για τη διεκπεραίωση αυτού του έργου. Αρκετοί από τους αποκλεισμένους φαντάρους, εγκαταλείποντας κάθε ελπίδα για οργανωμένη και «επίσημη» λύση του προβλήματός τους, άρχισαν να αναζητούν προσωπικές λύσεις στο πρόβλημά τους, μεταβαίνοντας στις πιο κοντινές για το νησί τους ακτές και αναζητώντας κάποιο τολμηρό σκάφος να τους μεταφέρει μερικές φορές, έναντι σημαντικής αμοιβής. Η μεγάλη μάζα όμως των αποκομμένων συγκεντρώθηκε στην Αθήνα όπου διεκδικούσε καθημερινά από τις κρατικές υπηρεσίες και τις κυβερνητικές Αρχές τη διαπεραίωση στην πατρίδα. Το θέαμα των Κρητών φαντάρων –οι Αθηναίοι ονόμασαν έτσι ακόμα και τους νησιώτες που δεν κατάγονταν από την Κρήτη– που στρατοπέδευαν σε άθλιες συνθήκες στο Παναθηναϊκό Στάδιο και σε άλλα σημεία της πόλης, που εκλιπαρούσαν για λίγο ψωμί ή για κάποια ευκαιριακή εργασία, αποτελούσε διαρκή υπενθύμιση για την αδυναμία, την ανυπαρξία –όπως ερμήνευαν πολλοί– της κατοχικής κυβέρνησης.

Ακόμα χειρότερη ήταν η εικόνα και η μοίρα μιας άλλης μερίδας στρατιωτικών. Οι ανάπηροι του πολέμου της Αλβανίας, πολλές χιλιάδες σακατεμένοι στα πεδία των μαχών, συγκεντρωμένοι στα μεγάλα νοσοκομεία των πόλεων, της Αθήνας ειδικά, εγκαταλείφθηκαν κυριολεκτικά στην τύχη τους. Το νέο κράτος δεν μπορούσε να αναλάβει κανενός είδους μέριμνα γι' αυτούς. Προσδευτικά, καθώς προχωρούσαν οι κατοχικοί μήνες, η διατροφή και η περίθαλψη αυτών των ανθρώπων εξαθλιώθηκε μέχρι που οι ελλείψεις τους οδήγησαν στην έσχατη στέρση. Περισσότερο από κάθε άλλη κατηγορία ανθρώπων, αυτοί που έδωσαν το αίμα και την αρτιμέλειά τους για την πατρίδα, είχαν το ηθικό δικαίωμα της κρατικής αρωγής και μερίμνας. Η κυβερνητική αδυναμία να τους παράσχει τη στοιχειώδη αρωγή επιβεβαίωνε στα μάτια των πολλών την ιδι-

Το νέο κράτος δεν μπορούσε να αναλάβει κανενός είδους μέρι-

οτέλεια, την προδοσία, την ακρηστία της «κυβέρνησης των Αθηνών». Η εικόνα των αναπήρων που έσερναν τα κουρέλια τους στους δρόμους της Αθήνας είχε ισχυρό, πολιτικό, συμβολικό χαρακτήρα.

Και οι κανονικοί όμως απόστρατοι, εκείνοι που, ως πολίτες πλέον, επέστρεφαν στα σπίτια και στις οικογένειές τους δεν ξεκινούσαν τη ζωή τους από το σημείο που την είχαν αφήσει τον Οκτώβριο του 1940. Πολλά πράγματα είχαν αλλάξει στο μεταξύ. Οι καταστροφές, η έλλειψη πρώτων υλών, η αναδιάρθρωση των παραγωγικών προσανατολισμών της βιομηχανίας και βιοτεχνίας και η ουσιαστικά εκμηδένιση του εμπορίου οδήγησαν πολλούς στην ανεργία, χωρίς μάλιστα την προστασία που επέβαλαν οι νόμοι σε αυτήν την απορυθμισμένη κοινωνία. Οι «δουλειές του ποδαριού» ήταν το αντίδοτο σε αυτή τη δυσάρεστη εξέλιξη και πολλοί βρέθηκαν να ασκούν επαγγέλματα για τα οποία δεν ήξεραν τίποτε στο παρελθόν. Η δουλειά του μικροπωλητή, σε συνεχή αναζήτηση αντικειμένου προς πώληση, απασχόλησε πλήθος ατόμων, όπως και η αντίστοιχη του μεταφορέα σε καιρούς όπου τα μεταφορικά μέσα έλειπαν. Πολλοί ήταν επίσης εκείνοι που βρήκαν εργασία στα γερμανικά έργα αλλά και στις καινοτόμες δραστηριότητες που έφεραν μαζί τους ως ιδέες οι Ιταλοί. Στις δυτικές συνοικίες της Αθήνας ξεκίνησε προοδευτικά η αξιοποίηση των κοιτασμάτων λιγνίτη που βρίσκονταν στις παρυφές των οικισμών ή και κάτω από αυτούς. Οι λιγνιτωρύχοι έσκαβαν μεθοδικά τα πάντα από το Περιστέρι έως την Καλογρέζα.

Η κατάρρευση της αγοράς

Οι θλιβερές εικόνες των πολεμιστών της Αλβανίας στους νέους ρόλους που τους επιφύλαξε η ήττα, απέδιδαν με τραγικό και συμβολικό τρόπο τα χαρακτηριστικά των νέων καιρών. Για τη ζωή των πολλών ανθρώπων όμως, το δεύτερο πεδίο της κυβερνητικής αποτυχίας, η διατάραξη της λειτουργίας της αγοράς είχε άμεσα καταλυτικές συνέπειες για την καθημερινή τους ζωή. Πραγματικά, από τις πρώτες κιόλας ημέρες οι ελλείψεις βασικών αγαθών άρχισαν να γίνονται εμφανείς στις μεγάλες πόλεις. Δεν ήταν τόσο η άνοδος των τιμών που ενόχλησε αρχικά. Στον τομέα αυτό οι διαρκείς αγορανομικές παρεμβάσεις και οι απειλές, έφεραν εξάλλου κάποια αποτελέσματα. Το καταστροφικά πρωτοφανές βρισκόταν στην πλήρη αναδιάρθρωση των λειτουργιών του λιανικού εμπορίου. Τα παραδοσιακά, εντεταλμένα προς τούτο καταστήματα, τα μπακάλικα, τα

Στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν κάποια βασικά

μανάβικα, τα κρεπωλεία άδειαζαν ολοένα και περισσότερο από τα προϊόντα τους και πολύ συχνά, ξεχνούσαν τόσο αποτελεσματικά την αποστολή τους, ώστε οι ιδιοκτήτες τους βρίσκονταν στην ανάγκη να αναζητήσουν νέο επάγγελμα ή να προσθέσουν μια νέα δεξιότητα σε εκείνη του εμπόρου. Από την άλλη μεριά αναδείχθηκαν νέοι τόποι πωλήσεων τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης. Στην αρχή στα καφενεία και στα κουρεία, λίγο αργότερα σε δικηγορικά γραφεία, στις πίσω πόρτες γραφείων εταιρειών και όπου αλλού μπορούσε να φανταστεί κανείς, κρυφά, σκοτεινά και «μυημένα» («μυημένα» θα ήταν η σωστότερη έκφραση), μπορούσε κανείς να αποκτήσει όσα είχε ανάγκη. Φυσικά, για τους μη έχοντες επαρκή χρήματα ή αποτελεσματικές διασυνδέσεις, οι ευκαιρίες του δρόμου παρέμεναν βασική πηγή εφοδιασμού. Οι πλανόδιοι μικρόεμποροι πολλαπλασιάζονταν στους δρόμους των πόλεων με εξαιρετική ταχύτητα, παρά τα αδιάκοπα εναντίον τους μέτρα των αστυνομικών Αρχών. Εξυπακούεται ότι αυτού του είδους η αγορά ήταν έντονα ευκαιριακή και ασταθής. Αυτό που σήμερα μπορούσε να βρεθεί δεν ήταν καθόλου βέβαιο ότι θα βρισκόταν στο ίδιο σημείο την επομένη. Για τον λόγο αυτό οι Αθηναίοι απέκτησαν νέες συνήθειες. Έμαθαν, λόγου χάρη, να κυκλοφορούν μονίμως με ένα σακίδιο στην πλάτη ή με μία συλλογή από «δίκτυα» (δεν υπήρχαν τότε οι πλαστικές σακούλες) στις τσέπες και στις τσάντες τους. Με αυτόν τον τρόπο μπορούσαν σε κάθε στιγμή να εκμεταλλευτούν την «ευκαιρία», να φορτωθούν με οτιδήποτε βρέθηκε απρόσμενα μπροστά τους σε κάποιο στενό, σε κάποια στοά, σε κάποιο ανύψοπο σημείο.

Προφανώς η αναζήτηση τροφίμων ως κεντρική πρακτική της καθημερινής ζωής, αναστάτωσε τη ζωή των ανθρώπων και αποτέλεσε πρόσθετη αιτία δυσαρέσκειας και αναβρασμού. Η κυβέρνηση έσπευσε να αποδώσει τα συμβαίνοντα στην παρουσία «δαιμόνων». Στη διάρκεια του καλοκαιριού ο δημόσιος λόγος της πάνω στο θέμα της απορύθμισης της αγοράς γινόταν ολοένα και πιο επιθετικός σε άμεση αντιστοιχία με τη διεύρυνση των προβλημάτων. Βασικός ένοχος, εκτός από τους «Συμμάχους» που απέκλεισαν από τη θάλασσα τη χώρα και δεν επέτρεπαν να γίνουν εισαγωγές τροφίμων, ήταν οι «κερδοσκόποι». Σύμφωνα με τα κυβερνητικά στελέχη, ο μόνος λόγος των ελλείψεων ήταν η Βουλιμία ορισμένων ασυνείδητων που απέκρυπταν τα αναγκαία αγαθά ώστε να προκαλέσουν την άνοδο των τιμών και τη μεγιστοποίηση του οφέλους που θα μπορούσαν να έχουν από το απόθεμα των προϊόντων τους.

Μανάβικο της Αθήνας, όταν ακόμα τα βασικά προϊόντα

Με την αγορά σε μία πρωτοφανή κρίση και με βασικά

Οι κυβερνητικές εκστρατείες ενάντια στους κερδοσκόπους, τους αισχροκερδείς και τους μαυραγορίτες, μπορεί να διαφήμιζαν την κυβερνητική ευαισθησία απέναντι στα

Το διαρκές πανηγύρι

Τον Νοέμβριο του 1941, καθώς ο χειμώνας πλησίαζε και οι ελλείψεις πολλαπλασιάζονταν, σε πολλές γωνίες της Αθήνας, συνήθως κοντά στο κέντρο αλλά ταυτόχρονα και «απόκεντρες», έξω δηλαδή από τα μέρη όπου σύχναζαν οι κατακτητές και η εξουσία, στήνονταν αληθινά κέντρα «συναλλαγών» που κάθε σχεδόν ώρα της ημέρας ή και της νύκτας, συναντιόνταν όσοι είχαν κάτι να πουλήσουν με εκείνους που είχαν κάτι για να το αγοράσουν. Τα κέντρα αυτά λειτουργούσαν «χωρίς κανένα διάλειμμα όλες τις μέρες κι έτσι το πανηγύρι είναι παντοτινό» και στηρίζονταν στη γενική κινητοποίηση ολόκληρων οικογενειών καθώς χρειαζόταν κόσμος για να στηθεί το μαγαζί, να μεταφερθεί και να φυλαχτεί το εμπόρευμα –συνικά το τελευταίο ήταν κάπου κοντά κρυμένο και αποκαλυπτόταν «παρουσία του πελάτη»– να γίνουν οι διαπραγματεύσεις και να κλείσουν οι συμφωνίες. «Οι περισσότεροι πωλούνε την πραγματεία τους μέσα από τα καρροτσάκια, άλλοι στρώνουνε τσουβάλια ... και σχεδόν όλοι βοηθούνται στη δουλειά τους από τα παιδάκια τους, κυρίως κοριτσόπουλα, που καταφθάνουν πολλά πρωί για να καταλάβουνε θέση. Είναι η πρωτοπορεία των γονιών τους...». Πωλούνται τα πάντα, ιδιαίτερα τα κρίσιμα απαραίτητα: «... Ξύλα άφθονα, χόρτα άγρια, πορτοκάλια, λεμόνια, σκόρδα, καρότα, σέλινα, σπανάκι, άνηθο, μαϊντανό, λάχανα, κουνουπίδια... κι αυτά τα κλωνοποιημένα νερά, τις λαχανίδες... γυναίκες «μεταπωλούν από χέρι σε χέρι όσπρια. Σιτάρι, λάδι, βούτυρο ή κονοσέβρες...» και «... φορτώνονται πέταλα, καρφιά, παλιοπάπουτσα ή τράπουλες και τραβάνε κατά τη Ρούμελη ή τη Θεσσαλία ή τον Μωριά για να τ' ανταλλάξουν με τρόφιμα». Το μεγαλύτερο από αυτά τα διαρκή «πανηγύρια» τα τόσο σημαντικά για την επιβίωση των Αθηναίων βρισκόταν στο Πολύγωνο. Εκεί, σε μία μεγάλη αλάνα, πλήθη ανθρώπων αναζητούσαν τις ευκαιρίες που θα τους κρατούσαν στη ζωή και εκεί κατέληγαν όσοι τολμηροί ριψοκινδύνευαν στα ταξίδια προς τις επαρχίες. Για χιλιάδες ανθρώπους μιλούμε.

(Μέσα σε εισαγωγικά οι περιγραφές προέρχονται από χρονικά του Κώστα Βάρναλη στην εφημερίδα «Πρωία»).

προβλήματα του κόσμου, πολύ όμως απείχαν από του να δώσουν λύση στο πρόβλημα. Ακόμα και οι πλέον καλοπροαίρετοι των πολιτών καταλάβαιναν πως οι ελλείψεις δεν ήταν μόνο ζήτημα αγορανομίας και αστυνόμευσης της αγοράς, παρότι, όπως ήταν φυσικό, δεν έλειπαν εκείνοι που προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τη δυστυχία των άλλων. Στην ουσία εκείνο που δεν μπορούσε να λειτουργήσει ήταν ο κρατικός μηχανισμός. Θεωρητικά, η πολιτική της κυβέρνησης Τσολάκογλου στο επισιτιστικό ήταν η ίδια με εκείνη που είχε υπηρετήσει τη λειτουργία της χώρας στα προπολεμικά χρόνια. Οι δημόσιες υπηρεσίες και οργανισμοί θα επενέβαιναν ρυθμιστικά στην αγορά, συγκεντρώνοντας την αγροτική παραγωγή της υπαίθρου και διανέμοντάς την στις πόλεις με τρόπο που να κρατούν διαθεσιμότητα αγαθών και τιμές σε σταθερά επίπεδα. Αυτό όμως που γινόταν το 1939, δεν μπορούσε να επαναληφθεί το 1941.

Οι λόγοι για την αποδιάρθρωση του συστήματος ήταν πολλοί και η επίλυσή τους εξαιρετικά πολύπλοκη. Το κύριο και βασικό ζήτημα ήταν η κατάρρευση των συγκοινωνιακών υποδομών της χώρας που καθιστούσε άκυρο και ανεφάρμοστο, εν τη γενέσει του, το όποιο κυβερνητικό, διοικητικό μέτρο. Πραγματικά, στο τέλος του πολέμου το μεν σιδηροδρομικό δίκτυο βρισκόταν σε αξιοθρήνητη κατάσταση τόσο εξαιτίας των ανατινάξεων γραμμών, σταθμών και γεφυρών και της ανάλογης καταστροφής τροχαίου υλικού όσο και εξαιτίας της έλλειψης κάρβουνου για τις ατμομηχανές. Οι επισκευές του δικτύου και η προσαρμογή των μηχανών ώστε να χρησιμοποιούν τον κακής ποιότητας ελληνικό λιγνίτη που θα απέδιδαν τα λιγνιτωρυχεία που μόλις άνοιγαν, θα έπαιρναν μήνες για να ολοκληρωθούν. Με τα αυτοκίνητα η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη. Όλα όσα άξιζαν επιτάχθηκαν για τις ανάγκες του πολέμου και όσα από αυτά δεν χάθηκαν στον πόλεμο, καταστράφηκαν μεθοδικά στην υποχώρηση για να μην πέσουν στα χέρια του εχθρού. Πέρα όμως από τη διαθεσιμότητα οχημάτων, η αντίστοιχη της βενζίνης βρισκόταν σε ακόμα χειρότερη κατάσταση. Η εκστρατεία στη Ρωσία και οι ιταλικές υποχρεώσεις στην Αφρική στράγγιζαν μεθοδικά την όποια διαθέσιμη σταγόνα καυσίμου.

Οι θαλάσσιες μεταφορές δεν διέφεραν πολύ ως προς τη γενική εικόνα. Τα πλοία που βρίσκονταν σε αξιόπλοη κατάσταση, είτε είχαν βυθιστεί στη διάρκεια του πολέμου είτε είχαν αποπλεύσει για την Αίγυπτο είτε είχαν επιταχθεί από τους κατακτητές για τις στρατιωτικές τους ανάγκες. Τα πιο μικρά, τα καΐκια του Αιγαίου, δεν είχαν ξεφύγει

Ἄρ.θ. _____

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΡΟΦΙΜΩΝ

Τὸς *British Op. Bank*

Ἀξιόθετος κατατοίς _____

Ἰδ' εἰς _____ ἄρ.θ. _____

ἔτους 3

Δελτίο για τον επισισμό οικογένειας στη Αθήνα της Κατοχής

Στην Αθήνα της Κατοχής τα αυτοκίνητα ήταν πολύ λίγα και

από τον γενικό κανόνα. Σημαντικός αριθμός από αυτά είχαν βυθιστεί στη διάρκεια της μάχης της Κρήτης, στις γερμανικές προσπάθειες να μεταφέρουν στρατιώτες και υλικά από τη θάλασσα. Τα καλύτερα παρέμειναν επιταγμένα, ενώ στα υπόλοιπα επιβλήθηκαν αυστηροί περιορισμοί και έλεγχοι στην προσπάθεια να περιοριστεί η φυγή αποκλεισμένων Βρετανών στρατιωτικών προς τη Μέση Ανατολή. Σε όλα αυτά θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τα εκτεταμένα ναρκοπέδια που έζωναν πλέον το Αιγαίο, τις απαγορευμένες στρατιωτικές ζώνες ή, λίγο αργότερα, τα συμμαχικά υποβρύχια.

Η παράλυση των μεταφορών εξάρθρωσε και τον κρατικό μηχανισμό μαζί με όλες τις καλές του προθέσεις και τα πολύπλοκα σχέδιά του. Η συγκέντρωση των αγροτικών προϊόντων, μπορεί να ήταν ύψιστη επιταγή για τις επιμέρους Αρχές, γρήγορα όμως έπαιρνε χαρακτηριστικά παραλογοισμού και σχιζοφρένειας. Τα αγαθά που συγκεντρώνονταν, με ή χωρίς τη συνδρομή της χωροφυλακής, συσσωρεύονταν στις αποθήκες καθώς δεν υπήρχε κανένας τρόπος να τα μεταφέρουν μακρύτερα, προς τις περιοχές που είχαν ανάγκη και τις πόλεις. Σε ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα για το τι συνέβαινε αυτό το δύσκολο καλοκαίρι, η παραγωγή της πλουσίας πεδιάδας της Κωπαΐδας εκατοντάδες χιλιάδες οκάδες καρπού συγκεντρωμένου στις κρατικές αποθήκες, δεν έγινε δυνατό, παρά τις προσπάθειες, να μεταφερθούν στην Αθήνα, λίγα μόλις χιλιόμετρα νοτιότερα, αν και από την πεδιάδα αυτή περνούσαν τα βασικά συγκοινωνιακά δίκτυα της χώρας, ο δρόμος και η σιδηροδρομική γραμμή.

Πέρα από τις τεχνικές δυσκολίες, οι ίδιοι οι παραγωγοί αντιμετώπισαν εκθρικότα το σύστημα που εφάρμοζε το κράτος. Το πρόβλημα βρισκόταν στις τιμές ή, καλύτερα, στο χρήμα. Πριν από τον πόλεμο, οι σταθερές τιμές στις οποίες το κράτος αγόραζε τη γεωργική παραγωγή αποτελούσαν μία εγγύηση σταθερού εισοδήματος για τους αγρότες. Στους πρώτους μήνες της Κατοχής όμως αυτή η ευλογία έμοιαζε να μετατρέπεται σε κατάρη. Η σοδειά πληρωνόταν σε δραχμές, οι οποίες με την κατάρρευση της αγοράς είχαν καταστεί ανεπιθύμητες. Με απλά λόγια, στις νέες συνθήκες τα διαθέσιμα για αγορά προϊόντα είχαν συρρικνωθεί στο ελάχιστο, ιδιαίτερα στην επαρχιακή Ελλάδα. Τα βιομηχανικά προϊόντα, τα εργαλεία, τα ρούχα, τα παπούτσια, τα είδη του σπιτιού, ο καφές, η ζάχαρη, τα τσιγάρα, τα σπύρτα, το πετρέλαιο, τα φάρμακα, είτε εξαφανίστηκαν είτε αποτελούσαν αντικείμενο ιδιαίτερης διαπραγμάτευσης, εκτός επίσημης αγοράς, με τις τιμές τους υπερβολικά «τσιμπημένες». Στο τελευταίο μάλιστα πεδίο

εξαπλώθηκε προοδευτικά ένας νέος τρόπος διαπραγμάτευσης, «είδος με είδος», που, αποφεύγοντας τη διαμεσολάβηση του απρόβλεπτου χρήματος, κάλυπτε εκ των ενόντων τις ανάγκες των ανθρώπων.

Η απροθυμία των αγροτών να ανταλλάξουν τα προϊόντα τους με προβληματικής αγοραστικής δυνατότητας χρήμα, συμπλήρωσε με τον πιο απόλυτο τρόπο τις αδιέξοδες τεχνικές αδυναμίες. Αυτή η απροθυμία αποδείχθηκε πιο προβληματικός, στην αντιμετώπισή του, παράγοντας απ' ό,τι οι τελευταίες. Αρκετούς μήνες αργότερα, όταν τα συγκοινωνιακά δίκτυα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αποκαταστάθηκαν σε κάποιον βαθμό και άρχισαν να λειτουργούν, οι αγρότες ελάχιστα προθυμοποιήθηκαν να συνεργαστούν με τις νέες δυνατότητες του κράτους. Η γενική δυσφήμιση του συστήματος της «συγκέντρωσης» στην επαρχία μαρτυρεί αυτή την αντιπαλότητα. Η πεποίθηση ότι η κυβερνητική συγκέντρωση της σοδειάς αποσκοπεί στη φυγάδευσή της στο εξωτερικό, στην αρπαγή της δηλαδή από τους κατακτητές, ρίζωσε ταχύτατα στους ανθρώπους της υπαίθρου. Πολλοί από τους αστούς εξάλλου απέδωσαν επίσης τις στερήσεις που υφίσταντο σε αυτή την αιτία. Υπό αυτή την εκδοχή των πραγμάτων ολόκληρος ο κρατικός μηχανισμός φαινόταν στους ανθρώπους προδοτικός έως τα έσχατα όρια: η κυβέρνηση και οι φορείς της ήταν έτοιμοι, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα των κατακτητών να καταδικάσουν τον λαό της Ελλάδας στην απόλυτη λιμοκτονία.

Μικρή σημασία είχε το γεγονός ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Πραγματικά οι δυνάμεις Κατοχής, οι Ιταλοί κυρίως, υπέφεραν και αυτοί από την κατάρρευση των συγκοινωνιακών δικτύων και την ουσιαστική εγκατάλειψη της κατακτημένης χώρας. Οι πενιασμένοι Ιταλοί στρατιώτες μάλιστα επιδίδονταν με ιδιαίτερο ζήλο στις κλοπές φαγώσιμων ειδών στην ύπαιθρο –αποτέλεσαν τη μάλιστα των πουλερικών– και στη μαύρη αγορά με τον ίδιο σκοπό, ιδιαίτερα στις πόλεις. Οι οδηγίες του στρατηγείου τους μάλιστα, την ίδια εποχή τους ορμήνευαν να συμβάλουν στην εξασφάλιση των αναγκαίων δημιουργώντας σε κάθε μονάδα τον περίφημο «λαχανόκηπο του στρατιώτη», όπου θα καλλιεργούσαν κάποιο συμπλήρωμα στη διατροφή τους. Υπό αυτές τις συνθήκες εξυπακούεται ότι ένα ποσοστό των αγροτικών προϊόντων της χώρας κατευθύνθηκε στη διατροφή αυτών των «κυριάρχων», ποσοστό όμως που πολύ απέχει από το να εξηγήσει τις γενικές ελλείψεις στη χώρα. Η δε υπόθεση ότι οι Γερμανοί μετέφεραν σιτηρά από την Ελλάδα για να θρέψουν τους στρατιώτες τους που πολεμούσαν

Τα τσιγάρα ανήκαν στα προϊόντα που γρήγορα έπεσαν

Τα μαθηματικά της καταλήστευσης

Διαταγή

Προς τους Δημάρχους και Προέδρους των Κοινοτήτων Κρήτης

Εντελλόμεθα υμίν τα κάτωθι:

1) Να μεριμνήσετε καταβάλλοντας προς τούτο όλως ιδιαιτέραν προσπάθειαν δια την όσον το δυνατόν ταχυτέραν και επιμελεστέραν συγκομιδήν των σιτηρών εν πάσῃ τῃ περιφερεία της υμετέρας Κοινοτύπος ἡ Δήμου.

Ο ὅρος σιτηρά περιλαμβάνει τον σίτον, την κριθήν και τον σμιγόν.

2) Μετά την συγκομιδήν των να γίνῃ συγκέντρωσις αὐτῶν ὡς και των ὑπαρχόντων αποθεμάτων και ὑπό προσωπικήν σας ἐπίβλεψιν εις καταλλήλους αποθήκας ἐξευρεθησομένης ὑφ' ὑμῶν.

3) Οἱ Δήμαρχοι και Πρόεδροι των Κοινοτήτων θα κανονίσουν την ποσότητα των σιτηρών την οποίαν ἕκαστος παραγωγός θα κρατήσῃ προς σποράν ὡς και διατροφήν της οικογενείας του ἐπὶ 1 μήνα, υπολογιζομένων 75 δραμίων κατ' ἄτομον.

4) Εἰς τους παραδίδοντας σιτηρά θα εγχειρίζεται ἀπόδειξις ἐμφαίνουσα την παραδιδομένην ποσότητα, τηρούντες σχετικόν βιβλίον.

5) Ἐκ των ἄνω συγκεντρουμένων σιτηρών, θα χορηγήτε εις τους εν τῃ περιφερεία σας κατοίκους ποσότητα 75 δραμίων κατ' ἄτομον ἡμερησίως, κανονίζοντες την ἀναλογίαν σίτου, κριθῆς ἡ σμιγού και κατὰ μηνιαίας περιόδου.

6) Οἱ οὕτω λαμβάνοντες σιτηρά θα πληρώνουν ἀμέσως την ἀξίαν εις τον Πρόεδρον της Κοινοτύπος ἡ τον Δήμαρχον, υπολογιζομένων κατ' ὁκάν του σίτου προς δρχ. 16, του σμιγού προς δρχ. 14 και της κριθῆς προς δρχ. 12.

7) Εἰς τους παραδίδοντας σιτηρά θα εγχειρίζετε ἀπόδειξιν ἐμφαίνουσαν το εἶδος των, την παραδιδομένην ποσότητα και την ἀξίαν, ἡ ὁποία θα πληρωθῇ εν καιρῷ ὑφ' ὑμῶν.

8) Ν' ἀναφέρητε ἐντός 8 ἡμερῶν την ποσότητα των σιτηρών ἡν υπολογίζετε ὅτι θα συγκεντρώσῃτε εν ταις αποθήκαις σας καθ' ὅλην την διάρκειαν της συγκομιδῆς και ἐξ' ὑπαρχόντων αποθεμάτων και τον ἀκριβῆ ἀριθμόν των κατοίκων της Κοινοτύπας ἡ του Δήμου σας.

9) Οἱ Παραβάται θα τιμωροῦνται αὐστηρότατα ὑπό των Γερμανικῶν Ἀρχῶν και

10) Καθίστανται προσωπικώς υπεύθυνοι οι Πρόεδροι των Κοινοτήτων και οι Δήμαρχοι δια την ακριβή εκτέλεσιν της παρούσης της οποίας πάσα λεπτομέρεια κανονισθήσεται δια μεταγενεστέρας διαταγής.

Εν Χανίοις τη 27η Ιουνίου 1941

Ο Γενικός Γραμματεὺς της Γερμανικῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Κρήτης.

*Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς
ἰδιαίτερα οἱ Ἰταλοὶ στρατιῶτες*

στην Ουκρανία, μάλλον εἶναι υπερβολική. Στην ουσία ὅμως ἡ ἔκφραση τῆς ἀντίθεσης τῶν χωρικῶν στὴν κρατικὴ συγκέντρωση τῆς σοδειᾶς καὶ ἡ καχυποψία τῶν ἀστών γιὰ τοὺς λόγους τῶν ἐλλείψεων, ἀποδόθηκε πολιτικὰ στὴ δουλικότητα τῆς κυβέρνησης Τσολάκογλου καὶ τοῦ κρατικοῦ τῆς μηχανισμοῦ. Ἡ βαθιὰ ρήξη μεταξὺ κράτους καὶ λαοῦ ποὺ εἶχε ξεκινήσει μετὰ τὴν καχυποψία στὴν Ἀλβανία, μεταβλήθηκε μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ ὡς βαθύτατη ἀδιάβατη τάφρο.

Ἡ ὥρα τῆς οργάνωσης

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ομαλῆς λειτουργίας τῆς αγοράς καθυστεροῦσε καὶ καθὼς τελείωνε τὸ πρῶτο καλοκαίρι τῆς Κατοχῆς γινόταν ἐμφανές ὅτι οὔτε ἡ «συγκέντρωση» θὰ ἀπέδιδε τὰ ἀναγκαῖα οὔτε οἱ μεταφορικές δυνατότητες μπορούσαν νὰ ἀποδώσουν ὅσα χρειαζόνταν. Οἱ ἐλπίδες γιὰ σημαντικές εἰσαγωγές τροφίμων ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἑυρώπη (Ουγγαρία, Γιουγκοσλαβία κλπ.) ἀποδείχθηκαν οὐτοπικές καθὼς ἐλάχιστα μόνο ἔφθασαν ἀπὸ ἐκεῖ. Τὸ μόνο σχέδιο ποὺ ἀπέδωσε καρπούς ἦταν ἡ μεταφορά ἀπὸ δύο τουρκικὰ πλοία, τὸ *Κουρτουλούς* (Ἀπελευθέρωση) ἀρχικὰ καὶ τοῦ *Τουμλοῦ Μπουνάρ* στὴ συνέχεια, μερικῶν δεκάδων χιλιάδων τόνων τροφίμων ἀγορασμένων στὴν Τουρκία, κυρίως ὀσπρίων, ποὺ ἀποδείχθηκαν πολὺτιμα στὴν ἐπίλυση ἐιδικῶν ἐπισιτιστικῶν προβλημάτων –εἰδικὰ στὴ λειτουργία τῶν παιδικῶν συσσιτίων– ἀλλὰ ποὺ δὲν μπορούσαν ἀπὸ μόνους νὰ ἐπιλύσουν τὸ πρόβλημα στὸ σύνολό του.

Οἱ κατοχικὲς Ἀρχές ἀρχισαν νὰ συνειδητοποιοῦν ὅτι ἡ προπαγανδιστικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἐλλείψεων γιὰ καταγγελία τοῦ ναυτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, ποὺ εἶχαν ἐπιβάλλει οἱ Βρετανοί, μπορούσε νὰ γυρίσει ἐναντίον τους καθὼς παρουσίαζε τὴν κατακτημένη Ἑυρώπη ὡς ἔρμαιο τῶν διαθέσεων τῶν Βρετανῶν. Ἡ κυβέρνηση Τσολάκογλου ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς διαπίστωνε ὅτι χρεώνεται ὅλη τὴ λαϊκὴ ἀγανάκτηση καὶ ὅτι ἡ ἀξιοπιστία τῆς

δεν μπορούσε να αποκατασταθεί με αστυνομικά μέτρα και καταγγελίες για σκοτεινούς κύκλους κερδοσκοπίας και διαφθοράς. Η αλληλογραφία μεταξύ των ιθυνόντων της Κατοχής άρχισε να γίνεται ανήσυχη, ενίοτε με έκδηλα σημάδια πανικού, χωρίς αυτό να επιλύει τίποτα. Η στρατιωτική κρίση στο ανατολικό μέτωπο –που απείλησε ακόμα και με κατάρρευση τον γερμανικό στρατό– δεν άφηνε περιθώριο για επίλυση του προβλήματος εκεί ουσιαστικά που οι αποφάσεις μετρούσαν, στο Βερολίνο.

Παρά τις ανησυχίες, οι δυνατότητες λύσεων ήταν μικρές. Αυτός φαίνεται να είναι ο κύριος λόγος που οδήγησε από τον Σεπτέμβριο κυρίως σε μία προοδευτική άμβλυση των αυστηρών κανονισμών γύρω από τη διακίνηση προϊόντων, αλλά και σε δειλές αρχικά, τολμηρότερες στη συνέχεια, παραινέσεις για αυτοοργάνωση των πολιτών. Επίσημα χείλη εξέφραζαν την επιθυμία να ενισχύσουν οι πολίτες το όποιο έργο της κυβέρνησης, δημιουργώντας οι ίδιοι μηχανισμούς που θα μπορούσαν να λύσουν το πρόβλημα. Οι καταναλωτικοί συνεταιρισμοί με κάθε ευκαιρία και σε κάθε επίπεδο ήταν το προτεινόμενο σχήμα. Για μία περίοδο, καθώς μάλιστα πολλαπλασιάζονταν οι ελλείψεις, η τάση οργάνωσης σε τέτοιου είδους σχήματα πήρε τη μορφή επιδημίας. Οι εφημερίδες μάλιστα άνοιξαν καταλόγους για τη δημιουργία καταναλωτικών συνεταιρισμών των αναγνωστών τους, έτσι ώστε να βρουν στέγη, όσοι δεν κατόρθωναν να ενταχθούν στους χώρους της δουλειάς τους, στον «εθνικοτοπικό» τους σύλλογο, στην επαγγελματική τους ένωση, στην ενορία ή έστω στη γειτονιά ή στην πολυκατοικία τους.

Η λογική αυτής της οργάνωσης ήταν απλή. Εφόσον το βασικό πρόβλημα ήταν η αδυναμία λειτουργίας της αγοράς ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο με τον παραδοσιακό τρόπο και τη βοήθεια της κρατικής μεσολάβησης, οι κάτοικοι των πόλεων έπρεπε να βρουν συλλογικούς τρόπους αποκατάστασης αυτών των κρίσιμων διαύλων επικοινωνίας. Οι συνεταιρισμοί, για παράδειγμα, μπορούσαν να επιφορτίσουν κάποιους εκπροσώπους τους να διαπραγματευθούν απευθείας με τους παραγωγούς την εξασφάλιση των αναγκών με όποια ανταλλάγματα οι τελευταίοι έκριναν επαρκή. Μπορούσαν επίσης να αυτοσχεδιάσουν τους τρόπους μεταφοράς και διάθεσης των αγαθών που θα εξασφάλιζαν. Μπορούσαν ακόμα να ενισχύσουν τους αναξιόπιστους κρατικούς μηχανισμούς στη διανομή συσσιτίων ή και στην παρασκευή «σούπας», μαγειρεμένου δηλαδή φαγητού, που γινόταν ολοένα και πιο περιζήτητο καθώς οι δυνατότητες μαγειρέματος στα σπίτια των μεγάλων πόλεων περιορίζονταν ραγδαία, καθώς εξέλιπε η καύσιμη

Η μεταφορά από το τουρκικό πλοίο «Κουρτουλούς» (Απελευ-

Η συνεταιριστική λαίλαπα

«Στις αρχές Οκτωβρίου 1941, στη διαταγή του Υπουργείου Επισιτισμού όπου νομιμοποιήθηκε το δικαίωμα των αστών να αναζητούν οι ίδιοι στην ύπαιθρο τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους, γινόταν επίσης προτροπή για την ανάληψη ομαδικών πρωτοβουλιών εξασφάλισης και μεταφοράς τροφίμων από οικογένειες, ενώσεις, συνεταιρισμούς, επιτροπές, θρησκευτικές κοινότητες κλπ. Το σύστημα επεκτάθηκε και σε άλλους χώρους εργασίας, δημόσιους ή ιδιωτικούς. Τραπεζοϋπάλληλοι, εκπαιδευτικοί, λέσχες ανέργων αξιωματικών, εργοστάσια, οργανισμοί, ρίχτηκαν σ' αυτή την περιπέτεια. Πριν η χειμερινή τραγωδία φθάσει στο αποκορύφωμά της, στις εφημερίδες του κατοχικού Τύπου εμφανίστηκαν εκκλήσεις προς τους πεινασμένους Αθηναίους, που σύστηναν την αυτοοργάνωση ως λύση στο επισιτιστικό.

Στο Βόλο (...) πριν ακόμα τελειώσει ο σκοτεινός χειμώνας του 1941-1942, οι συνεταιρισμοί είχαν κυριαρχήσει... Έφθασαν αργότερα να περιλαμβάνουν 54.000 οργανωμένα άτομα από τους 60.000 κατοίκους της πόλης. Η σχέση των οργανώσεων αυτών με το προπολεμικό συνδικαλιστικό κίνημα και τις πολιτικές του προεκτάσεις ήταν προφανής ... Προμηθευτικούς συνεταιρισμούς είχαν για παράδειγμα τα παρακάτω επαγγέλματα ή ομάδες της πόλης: 1) Συνεταιρισμός Δημοσίων Υπαλλήλων, 2) Τραπεζικών Υπαλλήλων, 3) Συνταξιούχων Σιδηροδρομικών Υπαλλήλων, 4) Υπαλλήλων Ηλεκτρικής Εταιρείας, 5) Συμβολαιογράφων και υπαλλήλων αυτών, 6) Υπαλλήλων Ανωνύμων Εταιρειών, 7) Υπαλλήλων Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, 8) Πανυγειονομικών, 9) Δημοτικών Υπαλλήλων, 10) Υπαλλήλων Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, 11) Αποστράτων Αξιωματικών, 12) Θυμάτων πολέμου 40 - 41, 13) Καπνεμπόρων και καπνοϋπαλλήλων, 14) Υπαλλήλων και εργατών Τιμέντων, 15) Υπαλλήλων και Εργατών Ανωνύμου Εταιρείας Συγκοινωνιών, 16) Ασφαλιστών και αντιπροσώπων ξένων εμπορικών οίκων, 17) Εμπορικών Υπαλλήλων, 18) Σιδηροδρομικών Θεσσαλίας, 19) Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, 20) Καφεϋπαλλήλων, 21) Υπαλλήλων Επιμελητηρίων, 22) Δικηγόρων, 23) Ραπτών, 24) Υπαλλήλων Γεωργικών Υπηρεσιών, 25) Φοιτητών. Επίσης όλες οι επιμέρους ενώσεις, σύλλογοι και σωματεία του Εργατικού Κέντρου Βόλου.

Οι συνδικαλιστές φυσικά πρωτοστάτησαν στη δραστηριότητα αυτή.

Ουρά για το συσσίτιο των φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών

Από τους πρωταγωνιστές αυτής της κίνησης πολύ λίγοι είχαν ακούσει το χειμώνα 1941-1942 για το ΕΑΜ, το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Η οργανωτική βάση του τελευταίου βρισκόταν ήδη εκεί».

(Αποσπάσματα από το βιβλίο του Γ. Μαργαρίτη, «Από την ήττα στην εξέγερση», Αθήνα, Πολίτης, 1993, σσ. 103-104).

ύλη.

Πραγματικά η αυτοοργάνωση των ανθρώπων, η συλλογικότητα στην αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων που γνώριζαν εξάλλου από το παρελθόν απέδωσε καρπούς. Το ζήτημα των ελλείψεων δεν έπαψε φυσικά να υπάρχει και η τρομερή πείνα του χειμώνα στην Αθήνα δεν έγινε δυνατό να αποφευχθεί, ήταν όμως σαφές ότι έπληξε τα στρώματα εκείνα του πληθυσμού που δεν είχαν καταφέρει να ενταχθούν σε σχήματα αλληλοβοήθειας, να οργανωθούν. Πολιτικά, οι επιπτώσεις αυτής της οργανωτικής φρενίτιδας ήταν καταλυτικές. Στην ουσία με τις διακριτικές ευλογίες της κυβέρνησης και των Αρχών Κατοχής, με την καχύποπτη έστω ανοχή του κρατικού μηχανισμού, σπνόνταν ένα πλέγμα οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό, ένα πλέγμα οργανωτικό, παράλληλο και ξένο προς το «επίσημο», προς το αντίστοιχο κρατικό. Χωρίς κανείς να το καταλάβει τότε, ο δρόμος προς τις μεγάλες οργανώσεις της Αντίστασης είχε ανοίξει διάπλατα.

Ο μαύρος χειμώνας 1941-1942

Στα τέλη του 1941 η ώρα της Αντίστασης δεν είχε ακόμα σημάει. Βρισκόμασταν ακόμα στην κορύφωση της τραγωδίας. Τον Δεκέμβριο του 1941, καθώς το κρύο προστέθηκε στις ελλείψεις, η πείνα πήρε καταστροφικές διαστάσεις. Ο υποσιτισμός είχε απλωθεί ήδη σε όλα τα σημεία της χώρας, στα μη αγροτικά και παραγωγικά μέρη τουλάχιστον. Τα ορεινά χωριά υπέφεραν χωρίς όμως να φθάσουν σε ακραία σημεία. Το θανατικό πήρε μεγάλες διαστάσεις στα απομονωμένα νησιά του Αιγαίου και στις μεγάλες πόλεις, ιδιαίτερα στην Αθήνα και στον Πειραιά. Αναλογικά, τον μεγαλύτερο φόρο στην πείνα και στον θάνατο πλήρωσε η Ερμούπολη της Σύρου, υπερβολικά μεγάλη πόλη σε μικρό νησί. Οι θάνατοι εκεί υπερδιπλασιάστηκαν σε σχέση με τα προπολεμικά χρόνια χτυπώ-

Οι δυνατότες μαγειρέματος στα σπίτια ήταν πολύ περιο-

ντας σκληρά τους φτωχούς, τους μισθωτούς, τους μεροκαματιάρηδες καθώς και τους φθισικούς, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους. Η αντιμετώπιση της φυματίωσης ήθελε «ζωμόν κότας» τρεις ή τέσσερις φορές την εβδομάδα. Οι κότες όμως είχαν φαγωθεί πριν από πολύ καιρό.

Στην Αθήνα, ο φωτογραφικός φακός διέσωσε τις εικόνες της φρίκης έως σήμερα. Η πρωτεύουσα δεν είχε ακόμα συνέλθει από την κοσμογονία της εγκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής και πολλοί από τους κατοίκους της ζούσαν ακόμα στα τελευταία σκαλοπάτια της φτώχειας, σε ανθυγιεινές παράγκες ή δωμάτια με αυλές, σε συνοικίες χωρίς αποχέτευση και τρεχούμενο νερό. Για τους στερημένους αυτούς η επισιτιστική κρίση σήμαινε συχνά τον θάνατο. Μαζί τους και οι αποκομμένοι φαντάροι, οι πρόσφυγες, οι απόκληροι, οι άρρωστοι της φυματίωσης και της ελονοσίας, οι έγκλειστοι στα ιδρύματα. Από αυτές τις κατηγορίες ανθρώπων ο θάνατος πήρε τη μερίδα του λέοντος. Στο Κολωνάκι, στις μεσοαστικές συνοικίες του κέντρου τα πράγματα δεν ήταν τόσο δραματικά. Πάντα υπήρχε κάτι να πουληθεί, χρυσός, συνάλλαγμα, χρήμα, είδη πολυτελείας, στην άκρη. Όποιος είχε κάτι να δώσει έβρισκε με βεβαιότητα τα απαραίτητα, έως και σπάνια είδη γαστρονομικής πολυτέλειας, αν το επιθυμούσε. Στη μεγάλη αλάνα του Πολυγώνου, στην εκτός ελέγχου επικράτεια της μαύρης αγοράς, κλείνονταν συμφωνίες για επιβίωση αλλά και συμφωνίες για καλοπέραση. Ο θάνατος τον τραγικό αυτό χειμώνα ήταν ταξικός όπως και η προηγούμενη ζωή των ανθρώπων.

Το πόσοι πέθαναν υπολογίστηκε με αναγωγές, προσθέτοντας συχνά αυτούς που δεν γεννήθηκαν, για να μεγαλώσουν οι αριθμοί. Το BBC έκανε λόγο για 500.000 νεκρούς, οι επίσημες ελληνικές υπηρεσίες για 300.000. Οι σύγχρονοι ερευνητές προσδιορίζουν σε περίπου 40.000 τους άμεσα οφειλόμενους στην πείνα θανάτους. Περισσότερο από τους αριθμούς, σημασία είχε η ανισότητα. Για πολλές ομάδες και κατηγορίες του πληθυσμού της Αθήνας ο θάνατος κτυπούσε μέσα στη μοναξιά, την απομόνωση και την εγκατάλειψη ακόμα και από τους συγγενείς. Ο ιταλικός στρατός και η αστυνομία μάζευαν από τους δρόμους πτώματα που ανήκαν σε «αζήτητους» κατά την επίσημη ορολογία και από τα χαμόσπια, πτώματα που ανήκαν σε «απόρους». Αυτές οι δύο κατηγορίες αποτελούσαν τη μεγάλη πλειοψηφία των θυμάτων. Στη νέα κατάσταση που η Κατοχή δημιούργησε, δεν πέθαιναν όλοι οι Έλληνες το ίδιο. Οι φτωχοί και απόκληροι πλήρωναν δυσανάλογα πολύ. Όπως ήταν φυσικό, το κενό που δημιουργήθηκε

Αν και οι κάτοικοι των πόλεων κατέβαλαν πολλές προσπάθειες

Τον Δεκέμβριο του 1941 στις ελλείψεις κύριων αγαθών ήρθε

ανάμεσα στη φτώχεια και τον πλούτο, γέμισε με μίσος που θα εκδηλωνόταν εκρηκτικά λίγο αργότερα.

Οι περισσότεροι Αθηναίοι πείνασαν αλλά έζησαν, προκαλώντας την απορία των αρμόδιων κρατικών παραγόντων Ελλήνων και ξένων. Με 300 ή 500 θερμίδες ανά άτομο την ημέρα, θεωρητικά θα έπρεπε να μη μείνει κανένας ζωντανός. Η συλλογικότητα και η αλληλεγγύη, οι οργανωτικοί μηχανισμοί που φτιάχτηκαν το φθινόπωρο, βοήθησαν στην εξοικονόμηση του ελάχιστου. Στη μαύρη αγορά δύο προϊόντα σε σχετική αφθονία έκαναν τη διαφορά ανάμεσα στις στατιστικές των γραφειοκρατών και την πραγματικότητα. Το πρώτο ήταν η σταφίδα, βάση για κάθε είδους αυτοσχέδια παρασκευάσματα που πουλούσαν σμήνη μικροπωλητών στους δρόμους της πόλης. Αυτά αποτελούσαν τη βάση του τραπεζιού της οικογένειας ή της παρέας στις λαϊκές συνοικίες. Απαραίτητο συμπλήρωμα ήταν το κρασί. Το τελευταίο, η θρυλική ρετσίνα κυρίως, κρατούσε με τις θερμίδες του τους Αθηναίους όρθιους. Ίσως ποτέ πριν αυτή η πόλη δεν είχε καταναλώσει τόσο κρασί και σίγουρα ποτέ πριν το κρασί δεν είχε κάνει τόσο καλό στην υγεία. Σε κάθε περίπτωση ο Βάκχος και τα ευλογημένα του προϊόντα αξίζουν τιμητική θέση σε κάθε μνημείο υπενθύμισης των φοβερών εκείνων ημερών.

Οι Αθηναίοι και η μαύρη αγορά

Η ζωή στην Αθήνα της Κατοχής είναι συνυφασμένη, στις αναμνήσεις, στις μαρτυρίες αλλά και στις πιο επιστημονικές εργασίες, με τη μαύρη αγορά. Μιας αγοράς δηλαδή ανεπίσημης, περίπου υπόγειας, που λειτουργούσε έξω από τους κρατικούς –μερικές φορές και τους κοινωνικούς– κανόνες, δεν ελεγχόταν από καμία Αρχή και δεν ακολουθούσε άλλη πολιτική κοστολόγησης πέρα από τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης.

Πίσω όμως από αυτόν τον αφαιρετικό ορισμό, κρύβονται πολλές διαφορετικές καταστάσεις και λειτουργίες, τελείως διαφορετικά μεγέθη και αξιολογικά κριτήρια, καθώς η μαύρη αγορά άφησε πίσω της κακές έως χειρίστες αναμνήσεις σε όσους την έζησαν. Ο όρος μαυραγοριτής έχει ακόμα και σήμερα μάλλον κακή σημασία. Μέσα από αυτή τη «δικαστική» οδό βιαζόμαστε να χαρακτηρίσουμε και να καταδικάσουμε πράγματα που λίγο καταλαβαίνουμε. Γιατί η μαύρη αγορά στις πόλεις της κατεχόμενης Ελλάδας δεν είχε ένα και μόνο πρόσωπο, μία και μόνη λειτουργία.

Η πείνα οδήγησε στον θάνατο χιλιάδες ανθρώπους, κυρίως

Το ισοζύγιο της ζωής

Γεννήσεις και θάνατοι στην Αθήνα της πείνας

Έτος	Μήνας	Γεννήσεις	Θάνατοι	Διαφορά
1941	Ιαν.	1.704	1.585	+119
	Φεβ.	1.641	1.396	+245
	Μάρ.	1.794	1.538	+256
	Απρ.	1.352	1.385	- 33
	Μάι.	1.266	1.476	- 210
	Ιούν.	1.397	1.572	- 175
	Ιούλ.	1.241	1.635	- 394
	Αύγ.	900	1.832	- 932
	Σεπτ.	735	1.891	- 1.156
	Οκτ.	941	2.632	- 1.691
	Νοέμ.	862	5.061	- 4.299
	Δεκ.	736	7.257	- 6.521
1942	Ιαν.	1.133	7.021	- 5.888
	Φεβ.	1.354	6.164	- 4.810
	Μάρ.	1.409	6.088	- 4.679
	Απρ.	1.164	3.948	- 2.784
	Μάι.	1.008	3.208	- 2.200
	Ιούν.	1.005	3.129	- 2.124
	Ιούλ.	776	3.048	- 2.272
	Αύγ.	600	2.467	- 1.867
	Σεπτ.	323	2.160	- 1.837
	Οκτ.	706	2.666	- 1.960
	Νοέμ.	600	2.691	- 2.091
	Δεκ.	819	2.250	- 1.431

1943	Ιαν.	1.039	1.886	- 847
	Φεβ.	1.181	1.413	- 232
	Μάρ.	1.314	1.390	- 76
	Απρ.	1.226	1.057	+ 169
	Μάι.	1.246	939	+ 307
	Ιούν.	1.250	1.113	+ 137
	Ιούλ.	1.159	1.297	- 138
	Αύγ.	1.372	1.052	+ 320
	Σεπ.	1.763	931	+ 832
	Οκτ.	1.893	1.082	+ 811
	Νοέμ.	2.031	1.040	+ 991
	Δεκ.	2.114	1.241	+ 873

(Πηγή: «Αι θυσίαι της Ελλάδος στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», έκδοση Ελληνικού Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, επιμέλεια γραφείου χωροταξικών και πολεοδομικών μελετών υπό τη διεύθυνση του Κ. Α. Δοξιάδη, Αθήνα, 1976).

Από το καλοκαίρι του 1941, λίγο μετά την κατάρρευση, οι ελλείψεις βασικών ειδών διατροφής και πρώτης ανάγκης έγιναν αισθητές στην Αθήνα. Οι λόγοι αυτής της πενίας ήταν πολλοί: η διακοπή των θαλάσσιων μεταφορών και των εισαγωγών από το εξωτερικό, η κακή σοδειά του 1941, αλλά κυρίως η κατάρρευση του δικτύου μεταφορών της χώρας, σιδηροδρομικού και οδικού, που έκανε αδύνατη τη μεταφορά γεωργικών προϊόντων στην πρωτεύουσα. Στις συνθήκες αυτές το νομικό και διοικητικό πλέγμα μέσα από το οποίο η κατοχική κυβέρνηση του Τσολάκογλου και οι Αρχές Κατοχής ήλπιζαν ότι θα βρουν λύσεις στο επισιτιστικό αδιέξοδο που διαφαινόταν, κατέρρευσε πλήρως. Ακόμα και όταν οι παραγωγοί παρέδιδαν τη συγκομιδή τους στις τοπικές Αρχές, αυτή δεν μπορούσε να μεταφερθεί στην πρωτεύουσα και να διανεμηθεί με οργανωμένο τρόπο.

Στη θέση της επίσημης πολιτικής και των ρητορικών, στις συνθήκες της εποχής, κυβερ-

Οι περισσότεροι Αθηναίοι ξεπέρρασαν την τρομερή πείνα του

νητικών μέτρων, ξεκίνησε προοδευτικά μια διαδικασία απευθείας ανταλλαγών ανάμεσα στους Αθηναίους και στους κατοίκους της υπαίθρου. Οι πρώτοι, όλο και συχνότερα, άρχισαν να ταξιδεύουν στην επαρχία, ατομικά ή σε ομάδες, για να αγοράσουν με χρήμα, ή να ανταλλάξουν σε είδος –όταν το τελευταίο έπαψε να είναι επιθυμητό στους αγρότες που δεν ήξεραν τι να το κάνουν στις επαρχιακές συνθήκες– τρόφιμα, λάδι, καλαμπόκι, στάρι, όσπρια. Από την άλλη μεριά οι αγρότες των κοντινών προς την Αθήνα περιοχών μετέφεραν τα προϊόντα τους στην πόλη και τα διέθεταν σε τιμές και σε είδος που η ανάγκη των Αθηναίων καθόριζε. Από τη μια πλευρά δημιουργήθηκε ένα απίστευτο ρεύμα ανθρώπινης κίνησης που οδηγούσε τους Αθηναίους έως τον Μοριά, τη Θεσσαλία ή και τη Μακεδονία και από την άλλη, στις περιφερειακές –προσφυγικές κυρίως– συνοικίες της Αθήνας δημιουργήθηκαν ζώνες ανταλλαγών και ευκαιριών. Για να αξιοποιήσουν τις τελευταίες οι Αθηναίοι και οι Αθηναίες κυκλοφορούσαν πάντα στους δύσκολους αυτούς καιρούς με βασικά εφόδια: σακίδιο στην πλάτη ή δίχτυ για ψώνια πάντα έτοιμο στο χέρι.

Καθώς προχωρούσαν οι κατοχικές εβδομάδες η μαύρη αγορά έγινε τρόπος ζωής και προϋπόθεση επιβίωσης για τους Αθηναίους. Επρόκειτο για μαζικό φαινόμενο, όπου δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι συμμετείχαν. Οι Αρχές Κατοχής και η κυβέρνηση Τσολάκογλου ανέχθηκαν και ενθάρρυναν μία κατάσταση ανεπιθύμητη μεν πολιτικά που έλυνε όμως, κατά κάποιον τρόπο, τα αδιέξοδα που δημιουργούσε η δική τους αδυναμία. Παρά τη δηλωμένη πρόθεσή τους να ελέγξουν κεντρικά και απόλυτα την παραγωγή και την κατανάλωση των βασικών ειδών, απελευθέρωσαν προοδευτικά τη μετακίνηση μικροποσοτήτων τροφίμων με πρόσχημα την εξυπηρέτηση των «οικογενειαρχών». Αργότερα, από το φθινόπωρο, ανέχθηκαν ή και ενθάρρυναν τη δημιουργία καταναλωτικών συνεταιρισμών και συσσιτίων, κίνηση που δημιούργησε οργανωτικούς ιστούς πολλοί από τους οποίους ενσωματώθηκαν αργότερα στα κινήματα Αντίστασης.

Όσοι δεν είχαν τα μέσα να μπουν στο σύστημα, οι φτωχοί, οι πρόσφυγες, οι απόκληροι, οι ξεκομμένοι φαντάροι, όσοι δηλαδή δεν είχαν τίποτα να ανταλλάξουν και να πουλήσουν, αποτέλεσαν τον κύριο όγκο των θυμάτων της πείνας τον τρομερό χειμώνα 1941-42. Αλλά και για τους υπόλοιπους η επιβίωση μέσα από τη μαύρη αγορά ήταν μια οικονομικά επώδυνη ως καταστροφική υπόθεση. Προίκες, ασημικά, ραπτομηχανές, έπιπλα πουλήθηκαν για να βρεθούν οι αναγκαίοι για τη συμμετοχή στο σύστημα πόροι. Τα

Στην Αθήνα της Κατοχής κυριαρχούσε το φαινόμενο

Οι μαύρες περιπέτειες της αγοράς

«...Μαυραγορίτης ουδείς κατήλθεν εις Αθήνας, διότι θα υποχρεούτο εις την καταβολήν δημοτικού φόρου αφ' ενός, αλλ' αφ' ετέρου διέτρεχε τον κίνδυνον να του κατασχεθῆ το εμπόρευμα υπό της Αστυνομίας, διότι η μεταφορά οσπρίων και σιτηρών απηγορεύετο υπό του Κράτους άνευ αδείας, ήτις εκδίδετο κατόπιν Βασάνων πολλών και κόπων, αν τελικώς εδίδετο...». Το τραίνο λοιπόν συνέχιζε με το πολυποικίλο φορτίο του μέχρι τον μεγάλο εμπορικό σταθμό του Αγίου Ιωάννη του Ρέντη, όπου αυτή η καταπληκτική λαοθάλασσα κατέβαινε μέσα σε συνθήκες γενικού συναγερμού.

«...Ο σταθμός Αγίου Ιωάννου Ρέντη παρουσίαζεν όσπιν επαρχιακής εμποροπανηγύρεως εν διαλύσει. Τρία τέταρτα της ώρας εκράτησεν η εκκένωσις των βαγονίων από ταςπραματείας των. Πλήθος εφήβων με χειροκίνητα αμαξάκια συνεκεντρώθησαν περίξ των μαυραγοριτών δια να τους προσφέρουν τας υπηρεσίας των.

Φαίνεται όμως ότι παραλλήλως προετίμων άλλας επικερδεστέρας εργασίας αντί των μεταφορών, καθότι μία μαυραγορίτης του βαγονίου μας ήρχισεν εξαιφνης να φωνάζη προς την σύντροφόν της που ευρίσκετο έξω του βαγονίου ότι κάποιος της είχε αρπάξει ένα από τα δέματά της... Εάν δε η παθούσα έδραμε προς την κατεύθυνσιν του κλέπτου, υπήρχε ο άμεσος κίνδυνος να της κλέψουν τας υπολοίπους αποσκευάς της. Τι κόπους, τι στερήσεις, ποιάν αγωνίαν, ποιών τιμαλφών το αντίτιμον αντιπροσώπευε το δέμα αυτό που αφήρσεν ο φυγόπονος εκείνος νεανίας από την δυστυχί αυτίν γυναικα!

Πρώτον κρούσμα της ηθικής αποσυνθέσεως μιας μερίδας του λαού μας... Εκ της στάσεως του Αγίου Ιωάννου Ρέντη οι μαυραγορίται έφευγον δια τους συνοικισμούς των ακολουθούντες όχι την δημοσίαν οδόν, αλλά μίαν απόκεντρον και δύσβατον οδόν δια ν' αποφύγουν το ενδεχόμενον αιφνιδιασμού παρ' αστυφυλάκων, οίτινες ασφαλώς πολύ θα το εσκέπτοντο δια να τους ενοχλήσουν εις μέρη απόκεντρα...»

«...Οι αργόσχολοι θεαταί των προαστειακών σταθμών απολαμβάνουν από τινος ένα νέο ελκυστικότεατο θέαμα. Ευθύς ως σταθμεύσουν αι αμαξοστοιχίαι, από τας στέγας των οχημάτων σπεύδουν να κατέλθουν, συμπαρασύροντες και τας αποσκευάς των, κατάμαυροι επιβάται, οι οποίοι τρέχουν να εξαφανισθούν προς άγνωστον κατεύθυν-

σιν. Δεν πρόκειται περί λωποδυτών, αλλά περί ανθρώπων παραπλησίου επαγγέλματος.

Είνε οι λαθρέμποροι τροφίμων, οι οποίοι επανέρχονται εκ των επαρχιών, προτιμώντες να ταξιδεύουν επί των στεγών των αμαξοστοιχιών, λόγω της ευρυχωρίας, την οποίαν προσφέρουν αύται κατά τας δυσχερείς αυτάς και από συγκοινωνιακής απόψεως ημέρας. Εις τα ύψη των αυτά δέχονται, κατά τας μακράς ώρας της διαδρομής από την Πελοπόννησον ή από τον θεσσαλικόν κάμπον, οπόθεν προμηθεύονται τα λαθραία των, τας συνεχείς θωπείας του καπνού, τον οποίον η ασθμαίνουσα ατμομηχανή εξαπολύει, για την ανακούφισίν της ανά παν δευτερόλεπτον. Και όταν έρθει η στιγμή να εγκαταλείψουν το τραίνο, εις το τελευταίον προάστειον των Αθηνών, δια να αποφύγουν ούτω τον αγορανομικόν έλεγchon της πρωτευούσης, έχουν μεταβληθή εις αραπάδες. Πραγματικοί ιεροφάνται της “μαύρης αγοράς”. Έχει και το λαθρεμπόριον τα βάσανά του...»

(Πηγή: Το πρώτο κείμενο προέρχεται από το βιβλίο του Σταύρου Καλογιάννη, «Ημερολόγιον ενός στρατιώτου», Αθήνα, Αετός, 1945, ενώ το δεύτερο από χρονικό της εφημερίδας «Πρωΐα», 10 Ιουλίου 1941.

Και τα δύο παρατίθενται στο βιβλίο του Γ. Μαργαρίτη, «Από την ήττα στην εξέγερση...», Αθήνα, Πολίτης, 1993).

σπίτια άρχισαν να πωλούνται λίγο αργότερα όταν, τα εισοδήματα που τα νέα συστήματα δημιουργούσαν, άρχισαν να δημιουργούν πολυάριθμες ομάδες υποψήφιων αγοραστών. Τα χρυσάφικα και οι χρυσές λίρες ήταν το πλέον ζητούμενο. Ολόκληρη η πόλη έμοιαζε με τεράστιο παζάρι όπου οι πάντες αγόραζαν και πωλούσαν με πιο εμφανείς τους αυτοσχέδιους μικροπωλητές που προσέφεραν από χόρτα του βουνού, ως καυσόξυλα και αυτοσχέδια γλυκά σε κάθε γωνιά της πόλης.

Σε μία ειδική κατηγορία τοποθετούνταν οι ιδιαίτερα ευνοημένοι στις συναλλαγές αυτές. Όσοι βρέθηκαν με αποθέματα τροφίμων, φαρμάκων και άλλων απαραίτητων ειδών, τα αξιοποίησαν με τον πιο επικερδή τρόπο. Μερικοί από αυτούς ήταν χονδρέμποροι που είχαν την ετοιμότητα να κρύψουν έγκαιρα τα αποθέματά τους και δεν είχαν

νητικές αναστολές να τα κρατήσουν κρυμμένα όταν ο κόσμος άρχισε να τα έχει απόλυτη ανάγκη. Άλλοι εκμεταλλεύτηκαν τις σχέσεις τους με τον κόσμο της υπαίθρου για να δημιουργήσουν δίκτυα μεταφοράς αγαθών. Πολλοί δικηγόροι, για παράδειγμα, μετέτρεψαν τα γραφεία τους σε κέντρα συναλλαγών με βάση τις προπολεμικές τους σχέσεις με κόσμο από την επαρχία. Ακόμα, όσοι είχαν σχέσεις με τις Αρχές και τον στρατό Κατοχής και μπορούσαν να χρησιμοποιούν άδειες ή και μεταφορικά μέσα των κατακτητών, ευνοήθηκαν ιδιαίτερα αυτόν τον καιρό. Οι επιχειρήσεις αυτών των «καρχαριών» –όπως τους κατήγγειλαν οι αντιστασιακές προκηρύξεις της μαύρης αγοράς– πήραν μεγάλες διαστάσεις και η κερδοσκοπία τους καταγράφηκε με τα πλέον μελανά χρώματα στην μνήμη των Αθηναίων της Κατοχής.

Η κοινωνική μεταγραφή αυτών των επικερδών δραστηριοτήτων, ανέτρεψε ριζοσπαστικά το πριν από τον πόλεμο καθεστώς. Σημαντικά εισοδήματα παράγονταν από αυτές τις υπόγειες διεργασίες, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που η μαυραγορίτικη δραστηριότητα έπαιρνε τις διαστάσεις αληθινής επιχείρησης. Στην Αθήνα και σε όλες τις επαρχιακές πόλεις οι αλλαγές στον κοινωνικό ιστό έγιναν γρήγορα προκλητικά εμφανείς. Μία νέα τάξη έκανε την είσοδό της στην κοινωνική ιεραρχία: οι επονομαζόμενοι «νεόπλουτοι». Ζούσαν επιδεικτικά υπενθυμίζοντας σε όλους ότι η δυστυχία των πολλών μπορεί να αποδώσει στους λίγους. Οι σχεδόν αναγκαίες σχέσεις τους με τις Αρχές Κατοχής, τους ελληνικούς κυβερνητικούς κύκλους και τους αξιωματούχους των εχθρικών δυνάμεων, προσδιόρισαν τα δημόσια χαρακτηριστικά τους και έδωσαν απροσδόκητη ζωή στη νυχτερινή Αθήνα. Την ώρα που ψυχορραγούσαν άνθρωποι, πολλοί ήταν εκείνοι που έψαχναν τον καλύτερο τρόπο να σκοτώσουν την ανία τους και να διασκεδάσουν. Το μίσος βρήκε πρόσφορο έδαφος σε αυτές τις συνθήκες. Ο προκλητικός οικονομικός δωσιλογισμός συναντήθηκε προοδευτικά με εκείνον των στρατηγών του Τσολόκογλου και έδωσε για πρώτη φορά στην κυβέρνηση της Αθήνας την αναγκαία κοινωνική βάση. Η τελευταία, στηριγμένη στη διαφθορά, στην προδοσία, στην εκμετάλλευση του πόνου των πολλών, στη δουλοπρέπεια και την ποικιλόμορφη παροχή «εκδουλεύσεων» στον κατακτητή, ήταν αυτή που έσπρωξε την εχθρότητα προς την Αντίσταση έως τα όρια της εμφύλιας σύγκρουσης.

Αργότερα, από το καλοκαίρι του 1942 και εξής, όταν λύθηκε σε μεγάλο βαθμό το επιστιτικό ζήτημα, η μαύρη αγορά έχασε την πολυάνθρωπη, μαζική εκδοχή της, έπαψε

Η Αθήνα ολόκληρη έμοιαζε με ένα τεράστιο παζάρι όπου οι

να αφορά μόνο σε είδη διατροφής και προσανατολιστηκε σε ευρύτερο φάσμα ειδών, δισευρέτων τον καιρό εκείνο. Μπορούσε κανείς να βρει εκεί ό,τι απουσίαζε από τις προθήκες των καταστημάτων. Από λυχνίες ραδιοφώνου έως βενζίνη και από εκλεκτά εδέσματα έως σπλα. Τα φάρμακα διατήρησαν την πρωτοκαθεδρία. Οι στρατιώτες – συχνά και τα στελέχη– των δυνάμεων Κατοχής, οι Ιταλοί κυρίως και πολύ λιγότερο οι Γερμανοί, συνεισέφεραν ενεργά σε αυτήν τη δραστηριότητα, εκποιώντας ακόμα και στρατιωτικά είδη, ιδιαίτερα στις κρίσιμες γι’ αυτούς εποχές (στην ιταλική κατάρρευση ή στις παραμονές της γερμανικής αναχώρησης). Στον ίδιο χώρο κατέληγαν συνήθως και τα είδη που έχαναν τους ιδιοκτήτες τους στα ταραγμένα αυτά χρόνια, τα προϊόντα λεηλασιών, κλοπών και πλιάτσικου, είδη από τις εβραϊκές περιουσίες κλπ. Οι αντιστασιακές οργανώσεις και τα ένοπλα τμήματά τους στα βουνά υπήρξαν σταθεροί σοβαροί πελάτες της υπόγειας αυτής οικονομικής κίνησης.

Προς το τέλος της Κατοχής, ιδιαίτερα από την άνοιξη του 1944, η μαύρη αγορά γνώρισε μία νέα άνθιση. Η κατάρρευση της αγοραστικής αξίας της δραχμής επέβαλε την ταχύτερη μετατροπή των σε δραχμές εσόδων σε καταναλωτικά ή άλλα είδη που διατηρούσαν την ανταλλακτική αξία τους. Το σαπούνι, λόγου χάρη, ήταν ένα από αυτά. Επρόκειτο για έναν ιδιόμορφο αγώνα δρόμου στον οποίο επιδίδονταν μισθωτοί και άλλοι εις χρήμα εισπράττοντες οι οποίοι έπρεπε αμέσως να απαλλαγούν από τις απαξιούμενες δραχμές τους μετατρέποντάς τις σε οτιδήποτε. Ειδικά «στεκία» εξυπηρετούσαν αυτές τις ανάγκες. Σε άλλα «στεκία» όσοι πληρώνονταν –ως συμπλήρωμα του μισθού κυρίως– σε είδος, έσπευδαν να ανταλλάξουν αυτό το αντίτιμο της εργασίας τους με άλλα πιο χρήσιμα αγαθά. Οι καπνεργάτες ανέβαιναν γι’ αυτό στο κέντρο της Αθήνας, για να ανταλλάξουν το, σε καπνό, επίδομά τους.

Η μαύρη αγορά ήταν για την Αθήνα της Κατοχής, ανάλογα με τις συνθήκες και την εποχή, ανάσα και κατάρα ταυτόχρονα. Μέχρι την άφιξη της διεθνούς βοήθειας με τη μορφή των αποστολών του Ερυθρού Σταυρού, η πρακτική αυτή, στην οποία επιδόθηκαν πλήθη ανθρώπων, εξασφάλισε στους κατοίκους των πόλεων –αλλά και στους κατοίκους των μη παραγωγικών ζωνών της υπαίθρου– τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους. Ταυτόχρονα όμως σε μία μεγαλύτερη εκδοχή της και σε συνεργασία με το καθεστώς της Κατοχής, η μαύρη αγορά αποτέλεσε πηγή εισοδημάτων για τους πλέον αδίστακτους, κατασκευάζοντας μία άρχουσα τάξη που θα προάσπιζε μέχρι θανάτου –του δικού της ή

ΚΑΤΑΧΩΡΗΣΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ	ΠΡΟΣΩΠΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
Α. Α. Α. Α.	1	Α. Α. Α. Α.	Α. Α. Α. Α.	1	Α. Α. Α. Α.
Β. Β. Β. Β.	2	Β. Β. Β. Β.	Β. Β. Β. Β.	2	Β. Β. Β. Β.
Γ. Γ. Γ. Γ.	3	Γ. Γ. Γ. Γ.	Γ. Γ. Γ. Γ.	3	Γ. Γ. Γ. Γ.
Δ. Δ. Δ. Δ.	4	Δ. Δ. Δ. Δ.	Δ. Δ. Δ. Δ.	4	Δ. Δ. Δ. Δ.
Ε. Ε. Ε. Ε.	5	Ε. Ε. Ε. Ε.	Ε. Ε. Ε. Ε.	5	Ε. Ε. Ε. Ε.
ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ.	6	ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ.	ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ.	6	ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ. ΣΤ.
Ζ. Ζ. Ζ. Ζ.	7	Ζ. Ζ. Ζ. Ζ.	Ζ. Ζ. Ζ. Ζ.	7	Ζ. Ζ. Ζ. Ζ.
Η. Η. Η. Η.	8	Η. Η. Η. Η.	Η. Η. Η. Η.	8	Η. Η. Η. Η.
Θ. Θ. Θ. Θ.	9	Θ. Θ. Θ. Θ.	Θ. Θ. Θ. Θ.	9	Θ. Θ. Θ. Θ.
ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	10	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	10	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.
ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	11	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	11	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.
ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	12	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	12	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.
ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	13	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	13	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.
ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	14	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	14	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.
ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	15	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	15	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.
ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	16	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	16	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.
ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	17	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	17	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.
ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	18	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	18	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.
ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	19	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	19	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.
ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	20	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	20	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.
ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	21	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	21	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.
ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	22	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	22	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.
ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	23	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	23	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.
ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	24	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	24	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.
ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	25	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	25	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.
ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	26	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	26	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.
ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	27	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	27	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.
ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	28	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	28	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.
ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	29	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	29	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.
ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	30	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	30	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.
ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	31	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	31	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.
ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	32	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	32	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.
ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	33	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	33	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.
ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	34	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	34	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.
ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	35	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	35	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.
ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	36	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	36	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.
ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	37	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	37	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.
ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	38	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	38	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.
ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	39	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	39	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.
ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	40	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	40	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.
ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	41	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	41	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.
ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	42	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	42	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.
ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	43	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.	43	ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ. ΚΒ.
ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	44	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.	44	ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ. ΚΓ.
ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	45	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.	45	ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ. ΚΔ.
ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	46	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.	46	ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ. ΚΕ.
ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	47	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.	47	ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ. ΚΣ.
ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	48	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.	48	ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ. ΚΤ.
ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	49	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.	49	ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ. ΚΘ.
ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	50	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.	50	ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ. ΚΑ.

Η μαυραγορίτικη δραστηριότητα έκανε γρήγορα εμφανείς

των άλλων, κυρίως αυτών- τα κεκτημένα της. Κοινωνικά η Ελλάδα δικάστηκε βαθιά και οι εξελίξεις επρόκειτο να τη δικάσουν ακόμα περισσότερο.

Η Βοήθεια του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού

Η θλιβερή επισιτιστική κατάσταση των ελληνικών πόλεων, οι ελλείψεις και η τρομερή πείνα του χειμώνα του 1941-1942, έγιναν αρχικά αντικείμενο προπαγανδιστικής εκμετάλλευσης για τους αντιμαχόμενους. Από την πλευρά των Άγγλων, η ελληνική τραγωδία ήταν η καλύτερη απόδειξη για την αδυναμία του Άξονα, για την ανεπάρκεια των λύσεων που μπορούσε να προτείνει στην κατεχόμενη Ευρώπη. Η Γερμανία δεν μπορούσε να θρέψει τους λαούς που κατέκτησε, άρα ήταν αδύναμη και καταδικασμένη να ηττηθεί. Από την πλευρά του Άξονα, πέρα από τις αλληλοκατηγορίες μεταξύ Ρώμης και Βερολίνου για τις ευθύνες αυτού του κακού, στον δημόσιο λόγο αποδίδονταν ευθύνες στη Μεγάλη Βρετανία και στον ναυτικό αποκλεισμό που επέβαλε, αποκλεισμός που έθιγε βασικά έναν λαό που είχε αγωνιστεί σκληρά ως σύμμαχος της Αγγλίας. Οπωσδήποτε, η εκατέρωθεν ανταλλαγή κατηγοριών ελάχιστα βοηθούσε τους Έλληνες και οι τραγικές ειδήσεις από την Αθήνα άρχισαν να προβληματίζουν έντονα τις αντίπαλες πλευρές.

Οι δύο κυβερνήσεις που η Ελλάδα διέθετε εκείνο τον καιρό, στην Αθήνα και στο Λονδίνο, έστρεψαν τις προσπάθειές τους προς την πλευρά των εκατέρωθεν προστατών τους στα χέρια των οποίων ουσιαστικά εναπόθεσαν τη λύση του προβλήματος. Στον τομέα των πιέσεων όμως η κινητοποίηση της κοινής γνώμης στις ΗΠΑ, είχε ίσως μεγαλύτερη σημασία. Οι ελληνοαμερικανικές οργανώσεις πρωτοστάτησαν σε ένα σημαντικό κίνημα στο οποίο μετείχαν αρκετές προσωπικότητες από τον χώρο της πολιτικής, της οικονομίας και της τέχνης. Η αμερικανική κυβέρνηση δεν μπορούσε να μείνει αδιάφορη στα περί συνδρομής των αναξιοπαθούντων Ελλήνων ισχυρά διαβήματα, η δε βρετανική δεν μπορούσε να αντισταθεί σε δηλωμένο αμερικανικό ενδιαφέρον.

Η συμφωνία

Πέπλο μυστικότητας κάλυψε τις επαφές και τις συνεννοήσεις των ενδιαφερόμενων μερών. Η μερική άρση του γενικού αποκλεισμού που είχε επιβληθεί στην Ευρώπη μόνο στην ελληνική περίπτωση δεν έπρεπε να αποτελέσει προηγούμενο, ενώ, για ευνότους λόγους, το όλο ζήτημα δεν έπρεπε να χρησιμοποιηθεί προπαγανδιστικά από κανένα από

Το 1944, προς το τέλος της Κατοχής, η δραχμή απαξιώθηκε

Η τραγική θέση στην οποία βρέθηκε ο λαός της κατεχόμε-

τα δύο μέρη. Η όλη διαδικασία συσκοτίστηκε ακόμα περισσότερο από τις μεταγενέστερες προσπάθειες των αξιωματούχων της Αθήνας ή της κυβέρνησης του εξωτερικού να αναβαθμίσουν τη δική τους συμμετοχή στην όλη διαδικασία. Το Βατικανό και η επιτροπή του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού πήραν μέρος στις διαμεσολαβητικές προσπάθειες, ενώ χρειάστηκε απευθείας επαφή μεταξύ εκπροσώπων των εμπολέμων ώστε να ρυθμιστούν τα πολύπλοκα τεχνικά ζητήματα. Τα πλοία, στο μακρύ ταξίδι τους από τον Καναδά έως την Ελλάδα, θα διέσχιζαν πολλές ζώνες επιχειρήσεων, περάσματα και ναρκοπέδια και ως εκ τούτου χρειαζόταν απόλυτα προσεκτικός σχεδιασμός για την ασφάλειά τους.

Το σχήμα που τελικά υιοθετήθηκε έφερε ως γενικό συντονιστή της επιχείρησης τον Ερυθρό Σταυρό. Χορηγός των σιτηρών θα ήταν η κυβέρνηση του Καναδά, ενώ τη μεταφορά θα αναλάμβαναν σουηδικά πλοία για τη ναύλωση των οποίων θα μεριμνούσε η σουηδική κυβέρνηση. Η τελευταία θα έστελνε επίσης τους κατάλληλους αξιωματούχους που θα αναλάμβαναν την οργάνωση του όλου προγράμματος και την επίβλεψη της εφαρμογής του. Εκ των πραγμάτων η κυβέρνηση της Αθήνας θα μετείχε στη διαδικασία διανομής της βοήθειας στην Ελλάδα, ενώ οι δυνάμεις Κατοχής δεσμεύτηκαν να μη χρησιμοποιήσουν για λογαριασμό τους ούτε σπυρί από τα αγαθά που θα στέλλονταν. Στην πληρωμή των εξόδων της επιχείρησης –ένα εκατομμύριο δολάρια τον μήνα– μετείχε η κυβέρνηση Τσουδερού και οι οργανώσεις των ΗΠΑ, ειδικά το *Greek War Relief Association*. Πολύ σύντομα όμως, από την 1η Ιανουαρίου του 1943, η αμερικανική κυβέρνηση ανέλαβε τα έξοδα της επιχείρησης, γεγονός που επέτρεψε την προσθήκη και άλλων ειδών, εκτός από τα σιτηρά, στο φορτίο των πλοίων.

Η συμφωνία πρόβλεπε τη μηνιαία αποστολή 15.000 τόνων σιτηρών στην Ελλάδα. Στην πράξη τα δεκαπέντε σουηδικά πλοία που τελικά πήραν μέρος στην επιχείρηση μετέφεραν 25.000 τόνους τον μήνα στους τρεις τελευταίους μήνες του 1942, 13.000 το πρώτο τρίμηνο του 1943, 17.000 το δεύτερο, 20.000 το τρίτο και 23.000 το τελευταίο τρίμηνο. Από τον Απρίλιο έως τον Σεπτέμβριο του 1944 η ποσότητα ξεπέρασε τους 30.000 τόνους τον μήνα. Σε αυτά τα φορτία εκτός από τα σιτηρά περιλαμβάνονταν και άλλα είδη το σπουδαιότερο από τα οποία ήταν το γάλα σκόνη για τη διατροφή των βρεφών. Συνολικά η βοήθεια αυτή έφθασε τους 527.300 τόνους εφοδίων, μέχρι την απελευθέρωση, ποσό σημαντικό καθώς η επίσημη «συγκέντρωση» των σιτηρών από το κατοχικό κράτος απέδιδε μόλις 50.000 τόνους για το 1942 ή το 1943. Συγκριτικά

επίσης, η διαφορά μεταξύ εισαγωγών και εξαγωγών τροφίμων στη χώρα ήταν για το 1938 περίπου 470.000 τόνοι, ενώ για το 1943 η συνολική παραγωγή σιτηρών της χώρας υπολογίζεται ανάμεσα στους 425.000 έως 600.000 τόνους σιτηρών.

Οι κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις

Αυτή η μοναδική στα χρονικά του πολέμου επιχείρηση είχε οπωσδήποτε ευεργετικά αποτελέσματα στην κατεχόμενη Ελλάδα. Η Αθήνα πρώτα, η Θεσσαλονίκη στη συνέχεια και τα κατεχόμενα νησιά ωφελήθηκαν άμεσα από αυτή, κανείς δεν πέθανε από την πείνα στη χώρα μετά την έναρξη αυτών των αποστολών. Από την άλλη πλευρά, οι παρενέργειες δεν ήταν αμελητέες. Η άφιξη των σουηδικών πλοίων, τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου του 1942, συνδέθηκε από την πρώτη στιγμή με μεγάλες συνδικαλιστικές και πολιτικές κινητοποιήσεις με αίτημα τη δίκαιη κατανομή των αγαθών. Η διαχείριση των τελευταίων, εκτός από κοινωνικά άνιστη, ήταν ιδιαίτερα επωφελής για τους λίγους που εμπλέκονταν στους μηχανισμούς της. Παλαιοί και νέοι χοντρέμποροι, που στο άμεσο παρελθόν είχαν εξασφαλίσει μεγάλα εισοδήματα ως μαυραγορίτες, βρέθηκαν εκ των πραγμάτων αναμειγμένοι στα νέα δίκτυα διανομών, συσχετιζοντας συχνά έντεχνα παλαιές και νέες δραστηριότητες. Οι δε κατοκικές κυβερνήσεις απέκτησαν μέσα από τη διαδικασία της διάθεσης των τροφίμων, ένα ισχυρό μέσο άσκησης πολιτικής: έσοδα δηλαδή από τη διάθεση των τροφίμων και κύρος από τη σημασία του μηχανισμού στον οποίο μετείχαν. Μπορούσαν να πριμοδοτούν κοινωνικές ομάδες ή και γεωγραφικές ζώνες που βρίσκονταν υπό την επιρροή τους και αντίθετα να αποκλείουν των ωφελημάτων της βοήθειας όσους αντιτίθεντο στην εξουσία και στον νόμο τους.

Η διάθεση της βοήθειας συνέβαλε οπωσδήποτε στην κοινωνική και γεωγραφική διαίρεση της χώρας. Το γεγονός ότι οι κατοκικές Αρχές απαγόρευαν τη διανομή της σε περιοχές «λυστοκρατούμενες», εκεί δηλαδή που κυριαρχούσαν οι οργανώσεις της Αντίστασης, προσδιόρισε αυστηρά τον χώρο λειτουργίας αυτών των αγαθών. Ακόμα και στις εργατικές και προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας, η διάθεση των απαραίτητων αυτών αγαθών ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τον βαθμό ελέγχου που ασκούσε η κεντρική διοίκηση πάνω σε αυτές. Οι «κόκκινες» συνοικίες δέχονταν έτσι πρόσθετη πίεση.

Ταυτόχρονα, στην επαρχία, η εγχώρια αγροτική παραγωγή δέχτηκε ισχυρό πλήγμα. Καθώς τα τρόφιμα που έφθαναν από το εξωτερικό δεν είχαν τιμή –παράδιδονταν

*Μανάβικο στην πλατεία Ομο-
νοίας τον Ιούνιο του 1944.*

δωρεάν στους μηχανισμούς διανομής– και το όποιο αντίτιμο για την απόκτησή τους ήταν εκείνο που όριζε ο Ερυθρός Σταυρός, οι μηχανισμοί της διανομής και η ελληνική κυβέρνηση ανταγωνίζονταν καταστροφικά τα προερχόμενα από την ύπαιθρο αγροτικά προϊόντα. Το ποσοστό των τελευταίων στην τροφοδοσία των πόλεων έπεσε δραματικά ενώ από το καλοκαίρι του 1943 παρατηρήθηκε το φαινόμενο του να προτιμούν οι συνεταιρισμοί ακόμα και των μικρών αστικών κέντρων της επαρχίας να προμηθεύονται τα αναγκαία από τις γειτονικές πόλεις και όχι από την ύπαιθρο που τους περιέβαλε. Στην ουσία αυτές οι εξελίξεις οδήγησαν σε κάτι που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αγροτική κρίση και, όπως ήταν αναμενόμενο, συνέβαλαν στις δυσარέσκειες και τα μίση που ήδη περίσσευαν στη χώρα. Με τον τρόπο αυτό, η ξένη βοήθεια, μετείχε, από τα πράγματα στη διαίρεση των Ελλήνων και της Ελλάδας, τροφοδότησε τις εμφύλιες συρράξεις και προετοίμασε τις μετέπειτα μεγάλες εμφύλιες συγκρούσεις.

Η οικονομία του χρυσού

Η περίοδος της Κατοχής της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα ήταν, παρά τις περι του εναντίου δοξασίες, μία εποχή έντονης οικονομικής δραστηριότητας. Οι ανακατατάξεις στην αγορά, η νόμιμη και η υπόγεια κυκλοφορία των αγαθών και των τροφίμων, δημιουργούσαν σημαντικές νέες πηγές εισοδημάτων. Η παρουσία ισχυρών αριθμητικά ξένων στρατευμάτων Κατοχής, έτιζε επίσης γύρω της έναν ισχυρό οικονομικό χώρο. Ο τελευταίος αφορούσε στην ίδια τη τροφοδοσία και την υποστήριξη των δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων, όσο και τις ανάγκες ανάπλασης της χώρας σύμφωνα με τις στρατιωτικές τους ανάγκες. Στον τελευταίο αυτό τομέα κυρίαρχο ρόλο είχαν τα μεγάλα δημόσια έργα, που περιλάμβαναν, εκτός από οχρώσεις και στρατιωτικές εγκαταστάσεις, σημαντικά έργα υποδομής, αεροδρόμια κυρίως, οδικούς άξονες και λιμενικά ή σιδηροδρομικά έργα. Να θυμίσουμε ότι η κατασκευή του αεροδρομίου στο Ελληνικό ήταν σε μεγάλο ποσοστό έργο εκείνης της περιόδου.

Όπως ήταν φυσικό, από τη δραστηριότητα αυτή επωφελήθηκαν πλήθος Ελλήνων επιχειρηματιών συνδεδεμένων με τους κυβερνητικούς κύκλους και τις Αρχές Κατοχής. Εργολάβοι δημόσιων έργων, βιομηχανίες τσιμέντου και οικοδομικών υλικών, οι μεγάλες υφαντουργικές επιχειρήσεις της χώρας, μηχανουργεία και η όποια χημική βιομη-

Στις εργατικές και προσφυγικές συνοικίες της Αθήνας, τα απα-

χανία βρήκαν τον τρόπο να επωφεληθούν από την ειδική αυτή συγκυρία. Στα μεγάλα στρατιωτικά έργα το εργατικό δυναμικό ήταν σχεδόν δωρεάν προϊόν «αγαθειών» ή έγκλειστο σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. Τα τυχόν έξοδα της διατροφής όλων αυτών και τα έξοδα της μισθοδοσίας τους εκεί όπου προβλεπόταν αμοιβή επιμερίζονταν υποχρεωτικά στις γύρω κοινότητες ως ποινή ή ως «συμμετοχή». Με μηδενικό κόστος εργασίας δεν ήταν δύσκολο για τους επιχειρηματίες της εποχής να πετυχαίνουν αξιοσημείωτα κέρδη. Να σημειωθεί επίσης ότι η τυχόν εμπλοκή σε μία «επίσημη» δραστηριότητα για λογαριασμό των Αρχών Κατοχής άνοιγε τον δρόμο σε πλήθος λιγότερο νόμιμων αλλά εξαιρετικά κερδοφόρων δραστηριοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, υπήρχαν αρκετοί άνθρωποι στους ζοφερούς εκείνους καιρούς που αξιοποιούσαν με τους επωφελέστερους γι' αυτούς τρόπους τις ειδικές συνθήκες της περιόδου.

Το ζήτημα της δραχμής

Το μείζον πρόβλημα που αντιμετώπιζαν αυτά τα εισοδήματα ήταν ο τρόπος της αποθησαύρισης, ή έστω της επανεπένδυσής τους. Όλοι καταλάβαιναν ότι επρόκειτο για ευκαιριακά εισοδήματα συνδεδεμένα με τις τύχες του πολέμου και απόλυτα εξαρτημένα από τις πολιτικές εξελίξεις. Στην περίπτωση που η μεταπολεμική ατμόσφαιρα στην Ελλάδα ήταν περισσότερο ομαλή, μάλλον θα γινόταν εδώ ό,τι έγινε στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Επληθύνει καταδίωξη δηλαδή όσων πλούτισαν στην διάρκεια του πολέμου και συνθήως, κατάχρηση των περιουσιών που είχαν δημιουργήσει. Όσοι λοιπόν έβγαζαν χρήματα εκείνο τον καιρό αντιμετώπιζαν το ζήτημα της εξασφάλισής τους.

Το πρόβλημα γινόταν ολοένα και πιο σύνθετο εξαιτίας της προοδευτικής απαξίωσης του εθνικού νομίσματος, της δραχμής. Η τελευταία, συνθλιβόμενη ανάμεσα στα δημοσιονομικά αδιέξοδα και τον πληθωρισμό, έβλεπε τη σημασία της διαρκώς να συρρικνώνεται. Ήταν αυτονόητο ότι όποιος κρατούσε την περιουσία του σε δραχμές θα την έβλεπε να εξανεμίζεται με ταχύτατους ρυθμούς. Η επιδίωξη όλων λοιπόν ήταν η μετατροπή του νομίσματος σε οτιδήποτε άλλο.

Οι φτωχοί έσπευδαν να εξαργυρώσουν άμεσα τον μισθό ή τις αμοιβές τους με είδη ανθεκτικά στο χρόνο, σαπούνη για παράδειγμα, το οποίο θα μπορούσαν αργότερα να ανταλλάξουν με ό,τι είχαν ανάγκη. Για τους πλουσίους, φυσικά δεν αρκούσαν αυτές οι διέξοδοι. Η αγορά ξένου ισχυρού συναλλάγματος ήταν περίπλοκη υπόθεση. Οι αγγλικές

Η περίοδος της Κατοχής ήταν μία εποχή έντονης οικονομικής

στερλίνες ήταν σπάνιες όπως και τα ελβετικά φράγκα και απαιτούσαν ιδιαίτερες γνωριμίες. Τα δολάρια ήταν πιο προσιτά αλλά, όπως συχνά συνέβη και στο παρελθόν, ήταν ελάχιστα αξιόπιστα καθώς αποτελούσαν το προσφιλές κεφάλαιο των παραχαρακτών. Οι αιγυπτιακές λίρες γνώρισαν παροδικές δόξες χωρίς να πείθουν ιδιαίτερα. Προφανώς οι ανάγκες της αποθησαύρισης δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν σε αυτό το πεδίο.

Η αγορά ακινήτων ήταν ένα πεδίο που γνώρισε δόξες στα χρόνια της Κατοχής. Πολλοί άνθρωποι βρίσκονταν σε οικονομική δυσπραγία και ανάγκη, ενώ άλλοι είχαν πολλές δραχμές διαθέσιμες τις οποίες ήθελαν το ταχύτερο να ξεφορτωθούν. Υπολογίζεται ότι στη διάρκεια της Κατοχής άλλαξαν χέρια, στην ευρύτερη περιφέρεια της πρωτεύουσας, περίπου 60.000 ακίνητα. Ο όγκος των μεταβιβάσεων όμως ανησύχησε ευθύς εξαρχής τις Αρχές καθώς δημιουργούσε μείζον κοινωνικό ζήτημα. Πολλές από τις αγοραπωλησίες εξάλλου ήταν προφανέστατα ασύμφορες για τους πωλητές –σε ορισμένες περιπτώσεις τα πράγματα ξέφευγαν από κάθε μέτρο: δώροφο σε καλή συνοικία πουλήθηκε σε αντίτιμο μικρότερο από το αντίστοιχο μίας μετοχής της Εθνικής Τράπεζας– και το πλήθος των τελευταίων δεν έκρυβε την πρόθεσή του να διεκδικήσει την επιστροφή των περιουσιών του σε καλύτερους καιρούς στο μέλλον. Η επένδυση λοιπόν αυτή δεν ήταν η πλέον σταθερή και υποσχόμενη.

Ο χρυσός

Τελικά, υπό αυτές τις συνθήκες, το μόνο σταθερό καταφύγιο για τους έχοντες εισοδήματα ήταν ο χρυσός, η χρυσή λίρα για την ακρίβεια. Οι τελευταίες δεν ήταν σπάνιες. Υπήρχαν καταρχήν τα αποθέματα που πολλοί –στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις κυρίως– είχαν συγκεντρώσει πριν από τον πόλεμο, ως εξασφάλιση απέναντι στα επερχόμενα γεγονότα. Στη συνέχεια, στη διάρκεια της Κατοχής, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση της Ιταλίας, οι Γερμανοί, σε συνεργασία με την Τράπεζα της Ελλάδος, έριξαν στην αγορά σχεδόν 1.300.000 αγγλικές χρυσές λίρες σε μία προσπάθεια να κορέσουν τη ζήτηση για χρυσό και να αμβλύνουν τις πιέσεις. Σημαντικό μέρος αυτού του ποσού προερχόταν από τα αποθέματα των εβραϊκών κοινοτήτων τα εύπορα μέλη των οποίων αποθησαύριζαν σε χρυσό ενόψει των δύσκολων καιρών που πλησίαζαν και που τελικά οδήγησαν στην εξόντωσή τους. Παραδόξως, στην εξυπηρέτηση του ίδιου στόχου πήραν μέρος, άθελά τους, και οι Βρετανοί οι οποίοι χρησιμοποιούσαν χρυσές λίρες για την πληρωμή

των κατασκοπευτικών τους δικτύων και την στήριξη των οργανώσεων της Αντίστασης. Υπολογίζεται ότι οι Βρετανοί ξόδεψαν στην κατεχόμενη Ελλάδα για τους παραπάνω λόγους σχεδόν 700.000 χρυσές λίρες.

Τελικά όμως τα παραπάνω ποσά αποδείχθηκαν εξαιρετικά ανεπαρκή για να καλύψουν τη ζήτηση. Το κνήγη του χρυσού ήταν προϋπόθεση κοινωνικής και οικονομικής κατοχύρωσης για όσους απέκτησαν σημαντικά εισοδήματα στη διάρκεια της Κατοχής και προφανώς, τα τρία ή τέσσερα εκατομμύρια χρυσές λίρες που βρίσκονταν σε κυκλοφορία στη χώρα δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες αποθησαύρισης. Αυτή η ακόρεστη δίψα για χρυσό αποτέλεσε εξάλλου και ουσιαστική αιτία για την ολοκληρωτική απαξίωση του εθνικού νομίσματος. Καθώς πλησίαζε η απελευθέρωση και ως εκ τούτου γινόταν πιεστικά αναγκαία η κεφαλαιοποίηση των ωφελημάτων της Κατοχής, οι έχοντες έσπευδαν να ανταλλάξουν τις δραχμές ή ό,τι άλλο κατείχαν με χρυσό. Το αποτέλεσμα ήταν βίαια άλματα στη σχέση της χρυσής λίρας προς τη δραχμή, μέχρι του σημείου να γίνει πλέον αδύνατη η ανταλλαγή. Η εξέλιξη της σχέσης δραχμής-λίρας ήταν χαρακτηριστική. Τον Μάρτιο του 1941 η χρυσή λίρα κόστιζε περίπου 1.000 δραχμές, τον Μάρτιο του 1942, 37.000 δραχμές, τον Μάρτιο του 1943, 161.000 δραχμές, τον Μάρτιο του 1944, 14.720.000 δραχμές και μετά, τον ίδιο χρόνο, τον Ιούνιο, 126.260.000 δραχμές, τον Ιούλιο, 364.230.000 δραχμές, τον Αύγουστο, 2.390.846.000 δραχμές και τον Σεπτέμβριο, 18.528.000.000 δραχμές.

Ήταν προφανές ότι, από εβδομάδα σε εβδομάδα, η αποθησαύριση σε χρυσό γινόταν ολοένα και πιο δύσκολη, έως αδύνατη υπόθεση. Σε αυτή τη διαδικασία, οι τυχεροί, όσοι πρόλαβαν έγκαιρα, ήταν δακτυλοδεικτούμενοι στα μεταγενέστερα χρόνια. «Αυτός έβγαλε λίρες στην Κατοχή», έλεγαν και εννοούσαν ότι ο αναφερόμενος, μπόρεσε, στη θύελλα της εποχής, να διασφαλίσει την ανώτερη κοινωνική θέση που η άγρια ρευστότητα της Κατοχής του εξασφάλισε.

Το τέλος της δραχμής

Καθώς η Κατοχή πλησίαζε προς το τέλος της, η δραχμή βυθιζόταν στην ανυποληψία και στις δίνες του πληθωρισμού. Οι διαδοχικές εκτυπώσεις χαρτονομισμάτων από την Τράπεζα της Ελλάδος δεν ήταν δυνατό να προλάβουν τη ραγδαία απαξίωση του νομίσματος. Το καλοκαίρι του 1944, η υποτίμηση της τελευταίας έφθασε σε μη μετρήσιμα

Στην Κατοχή, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση της Ιταλίας,

επίπεδα. Οι τιμές πολλαπλασιάζονταν καθημερινά και η πρόσθεση μηδενικών στα χαρτονομίσματα έγινε τρέχουσα πρακτική. Ακόμα και με αυτή τη μέθοδο, το χαρτονόμισμα δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες. Τραπεζογραμμάτια των δέκα ή των εκατό εκατομμυρίων δραχμών είχαν μηδαμινή αγοραστική αξία και χρειαζόταν μία ολόκληρη τσάντα από αυτά για να γίνει μια στοιχειώδης αγορά. Τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1944, η Τράπεζα της Ελλάδος τύπωνε πλέον χαρτονομίσματα των δύο δισεκατομμυρίων ή των δέκα δισεκατομμυρίων. Ήταν αμφίβολο όμως αν οι εντυπωσιακοί αυτοί αριθμοί κάλυπταν έστω και την αξία του χαρτιού πάνω στο οποίο τυπώθηκαν.

Οι πολίτες της κατεχόμενης χώρας χρειάστηκε για μία ακόμα φορά να αυτοσχεδιάσουν. Οι ανταλλαγές είδος με είδος ξανάρθαν στο προσκήνιο όπως και στις αρχές της Κατοχής. Η σταθερή ροή της βοήθειας του Ερυθρού Σταυρού –που είχε σημαντικά αυξηθεί τους τελευταίους πριν την απελευθέρωση μήνες– εμπόδιζε την επάνοδο της πείνας, δεν έλυσε όμως τα αδιέξοδα που η αγορά αντιμετώπιζε. Οι άνθρωποι άρχισαν να εκποιούν τα ανταλλάξιμα είδη τους για να προμηθευτούν τα περισσότερο αναγκαία. Η δυσπραγία έθιξε, για παράδειγμα, τα αυτοσχέδια κοτέτσια που οι κάτοικοι των πόλεων, κυρίως της Αθήνας, είχαν σχηματίσει στις αυλές ή στις ταράτσες των σπιτιών τους και των οποίων το περιεχόμενο μπορούσε πλέον να βγει στην αγορά ή να καταναλωθεί. Η απελευθέρωση ερχόταν εξάλλου και όλοι ήταν πεπεισμένοι ότι μαζί της ερχόταν και το τέλος των στερήσεων.

Οι «εκτός χρημάτων»

Στην Κρήτη και σε μικρότερα νησιά η δραχμή στο ίδιο αυτό διάστημα προοδευτικά εξαφανίστηκε από τις συναλλαγές. Ο λόγος ήταν απλός. Ο πληθωρισμός εκμηδένιζε μέσα σε ελάχιστες ημέρες την αξία του οποιουδήποτε χαρτονομίσματος, όσα μηδενικά και αν είχαν επιστρατευθεί για να συνδράμουν το τελευταίο. Τα νέα χαρτονομίσματα ολοένα και μεγαλύτερης αξίας, που έσπευδαν να καλύψουν το κενό, τυπώνονταν φυσικά στην Αθήνα και δεν πρόφταναν, ή δεν μπορούσαν να διανεμηθούν στα νησιά και στις απόμακρες περιοχές. Οι συγκοινωνίες κάθε άλλο παρά εύκολες ήταν και η σύνδεση του κέντρου με τις περιφέρειες γινόταν συχνά αδύνατη. Στις τελευταίες οι κάτοικοι έπρεπε να μάθουν να ζουν χωρίς χρήμα.

Η εφευρετικότητα των ανθρώπων κλήθηκε να αντιμετωπίσει τη δύσκολη κατάσταση.

Η ανταλλαγή είδος με είδος και η επιλογή δύο ή τριών βασικών προϊόντων ως κοινό μέτρο αξίας στις συναλλαγές, έγιναν βασικά οικονομικά «εργαλεία». Το λάδι χρησίμευσε σε πολλές περιοχές ως μονάδα ανταλλαγής, αν και η χρήση του κάθε άλλο παρά εύκολη ήταν. Η «υποδιαίρεσή» του εξαρτιόταν από την ύπαρξη κατάλληλων δοχείων, ενώ οι διαρκείς μεταγίσεις και η μεταφορά του μείωναν ταχύτητα την ποιότητά του. Η λύση ήταν η μετατροπή του σε σαπούνι, η υπερπροσφορά όμως του τελευταίου προϊόντος στον «νομισματικό» στίβο των νησιών προκαλούσε ένα είδος ιδιόμορφης υποτίμησης της αξίας του.

Τον χειμώνα του 1944-1945, οι αποκλεισμένοι στη δυτική Κρήτη Γερμανοί, χρησιμοποίησαν τα πορτοκάλια του κάμπου των Χανίων ως νομισματική μονάδα. Έχοντας επιβάλει μια ιδιόμορφη σε είδος φορολογία, οι γερμανικές και οι ελληνικές Αρχές συγκέντρωναν αξιόλογες ποσότητες πορτοκαλιών που τα χρησιμοποιούσαν για να πληρώνουν υπηρεσίες ή για να αποκτήσουν κρέας, τυροκομικά είδη ή προπαντός τις πολύ επιθυμητές πατάτες των ορεινών. Τα μειονεκτήματα αυτού του νομισματικού συστήματος ήταν προφανή. Τα πορτοκάλια ήταν βαριά και δυσκολομετακινητά, ενώ είχαν κοντινή ημερομηνία λήξης. Για τον λόγο αυτό, όλοι ανακουφίστηκαν όταν, στις αρχές της άνοιξης του 1945, κατόπιν συμφωνίας, η ελληνική κυβέρνηση έστειλε από την Αθήνα ένα καϊκι γεμάτο χαρτονομίσματα ώστε να εξομαλυνθούν οι συναλλαγές.

Τα ψάρια

Ακόμα πιο πιεστική ημερομηνία λήξης είχε ένα άλλο είδος «νομίσματος» που χρησιμοποιήθηκε τις δύσκολες εκείνες ημέρες. Στα Γιάννενα, στην αρχή της Κατοχής, οι ιταλικές Αρχές Κατοχής είχαν εμπλουτίσει τη λίμνη με γόνυ από ένα χοντρό λιμνίσιο ψάρι, τα «καπόνια» όπως τα ονόμασαν οι Γιαννιώτες. Τα ψάρια αυτά εγκλιματίστηκαν γρήγορα στη λίμνη και η παραγωγή τους, στα 1944 αποτέλούσε βασικό στοιχείο διατροφής της πόλης. Τέτοιου είδους ψάρια δίνονταν, ως συμπληρωματικό βοήθημα στους δημόσιους υπαλλήλους, στους τραπεζικούς και σε άλλους εργαζόμενους στην πόλη μέσα από τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς και τους οργανισμούς αρωγής. Για τους μισθωτούς αυτούς τα καπόνια ήταν το μόνο άξιο λόγου εισόδημα και, ως εκ τούτου, εκτός από το να το καταναλώνουν, το χρησιμοποιούσαν στις συναλλαγές για να προμηθευτούν άλλα αναγκαία – τα απαραίτητα για το μαγειρέμα καυσόξυλα λόγου

Τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1944 η Τράπεζα της

Τα πορτοκάλια του κάμπου Χανίων χρησιμοποιήθηκαν

χάρη ή όσα πουλούσαν οι χωρικοί των γύρω χωριών. Συχνά οι τελευταίοι έκαναν περαιτέρω συναλλαγές με βάση αυτά τα ψάρια με αποτέλεσμα τα τελευταία, πολυτεμαχισμένα, να αποτελούν στο τέλος αξιοθρήνητο θέαμα. Η δουλειά πάντως γινόταν και στο τέλος όλο και κάποιος έτρωγε αυτό που απέμενε.

Οι αμοιβές

Στις αγροτικές εργασίες η πληρωμή σε χρήμα είχε από καιρό πάψει να έχει σημασία. Το καλοκαίρι του 1944 θα χρειάζονταν εξάλλου απίστευτα φορτία χαρτονομισμάτων για την πληρωμή, φορτία που σε τρεις ή τέσσερις ημέρες θα έχαναν μεγάλο μέρος της υποτιθέμενης αξίας τους. Η καλοκαιρινή σοδειά αυτού του έτους μαζεύτηκε χάρη σε πληρωμή σε είδος. Το σιτάρι έγινε βάση των ανταλλαγών στις πεδιάδες και τα ομόλογα που κυκλοφόρησε η Αντίσταση για να πληρώσει τα έξοδα του *Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ)*, αντί για δραχμές, αποτύπωναν την αξία τους σε οκάδες σιτάρι. Για μερικούς μήνες η ύπαρξη της δραχμής είχε απλώς ξεχαστεί.

Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στις πόλεις. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις οι αμοιβές ήταν μεικτού τύπου, σε χρήμα και σε είδος. Καθώς πλησίαζε το τέλος του πολέμου, το δεύτερο αποκτούσε σαφώς μεγαλύτερη σημασία από το πρώτο, είτε επρόκειτο για τρόφιμα είτε για ποσότητα από τα παραγόμενα προϊόντα.

Οι πιο τυχεροί στον τομέα αυτό ήταν όσοι εργάζονταν στα καπνεργοστάσια και τις καπναποθήκες. Βασικά πληρώνονταν σε καπνό και σε τσιγάρα, τα οποία, στις ώρες τηςσχόλης τους, μετέφεραν σε ειδικά «παζάρια», στο κέντρο των πόλεων για να τα ανταλλάξουν με χρήσιμα σε αυτούς προϊόντα. Τα είδη που μοίραζε ο Ερυθρός Σταυρός αποτελούσαν από μόνα τους είδος συναλλαγής, ειδικά τα λιγότερο χρήσιμα από αυτά, όπως λόγου χάρη οι κονσέρβες με τον τοματοπελτέ.

Στις δύσκολες εκείνες ημέρες, ένα δίχτυ γεμάτο «περίεργα» προϊόντα ήταν πιθανό να ήταν απλώς το «πορτοφόλι» αυτού που το μετέφερε.

Στα ομόλογα που κυκλοφόρησε η Αντίσταση για να πληρώσει